

Νίκος Καζαντζάκης

50 χρόνια από τον θάνατό του

Νικόλαος Βουργίδης (Πρόεδρος Τεκτονικού Ιδρύματος): Το Τεκτονικό Ίδρυμα και οι τέκτονες της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, σας καλωσορίζουν στην 20η Ανοικτή Εκδήλωση αφιερωμένη στη μνήμη του μεγάλου ταξιδευτή, Κρητικού, λογοτέχνη, ανθρώπου και τέκτονα Νίκου Καζαντζάκη.

Έχουν περάσει 50 χρόνια από τον θάνατο του μεγάλου συγγραφέα και στοχαστή. Το ερευνητικό ανήσυχο και ελεύθερο πνεύμα του γεννήθηκε και ζυμώθηκε στη γη της περήφανης και ανυπότακτης Κρήτης.

Τα ταξίδια του δίνουν την εικόνα μιας αέναης περιπλάνησης.

Ολόκληρη η ζωή του Καζαντζάκη σημαδεύεται από μετακινήσεις, αποδημίες, περιπλανήσεις. Το ταξίδι ήταν γι' αυτόν ένας τρόπος να μαζέψει τα πλούτη του κόσμου, εικόνες, ιδέες, τρόπους ζωής και συνήθειες να τα αφήσει να κατασταλάξουν μέσα του και ύστερα να ζυμωθούν με τα συναισθήματα και τις συγκινήσεις του.

Αυτός ο μεγάλος διανοούμενος δεν μπορούσε να χωρέσει στα στενά καλούπια των συμβιβασμών και των σκοπιμοτήτων. Αγαπούσε και πίστευε στον θείο σπινθήρα, που κρύβει ο άνθρωπος μέσα του,

αγαπούσε τον άνθρωπο. Έφαχνε γύρω του και βυθιζόταν παράλληλα στο εσωτερικό του εαυτού.

Ο Νίκος Καζαντζάκης είδε το φως που αναζητούσε στον Τεκτονισμό. Και φως όπως το ορίζει ο Καζαντζάκης στην "Ασκητική" του σημαίνει: "Να κοιτάς με αθόλωτο μάτι όλα τα σκοτάδια". "Και μαχόμαστε όλοι στο λιγοστό τούτο διάβα της ατομικής ζωής, να ρυθμίσουμε εντός μας το χάος. Να "λαγαρίσουμε" την άβυσσο. Να κατεργαστούμε μέσα στα κορμιά μας όσο πιότερο σκοτάδι μπορούμε. Να το κάνουμε φως, φως αγάπης. Στο βιβλίο του "Αναφορά στον Γκρέκο", ο μεγάλος στοχαστής αδελφός μας κάνει μίαν ευχή για τον ίδιο, που μπορεί να είναι και ευχή για όλους μας, για τον άνθρωπο γενικά, γράφοντας:

"Το μόνο μου χρέος. Το πρόσωπο αυτό με όση μπορώ υπομονή, αγάπη και τέχνη να το δουλέψω. Τί θα πει να το δουλέψω; Να το κάνω φλόγα και, αν προφθάσω, πριν ν'άρθει ο Χάρος, τη φλόγα αυτή να την κάνω φως".

Αυτός ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης. Μια ζωή εγκράτειας, ενδοσκόπησης, πίστης, πάλης και προσήλωσης στο ιερό και όσιο που λέγεται ζωή.

Στις περιπλανήσεις του ο Ν. Καζαντζάκης συναντήθηκε με τον Τεκτονισμό, το ιδιότυπο σύστημα ηθικής, που καλύπτεται από

"Το μόνο μου χρέος.
Το πρόσωπο αυτό με όση
μπορώ υπομονή, αγάπη
και τέχνη να το
δουλέψω.
Τί θα πει να το δουλέψω;
Να το κάνω φλόγα
και, αν προφθάσω,
πριν ν'άρθει ο Χάρος,
τη φλόγα αυτή να την
κάνω φως"

συγγραφέα, κριτικό θεάτρου και πρόεδρο του θεατρικού μουσείου κ. Κώστα Γεωργουσόπουλο, ο οποίος θα μας μιλήσει για το θέατρο του Καζαντζάκη.

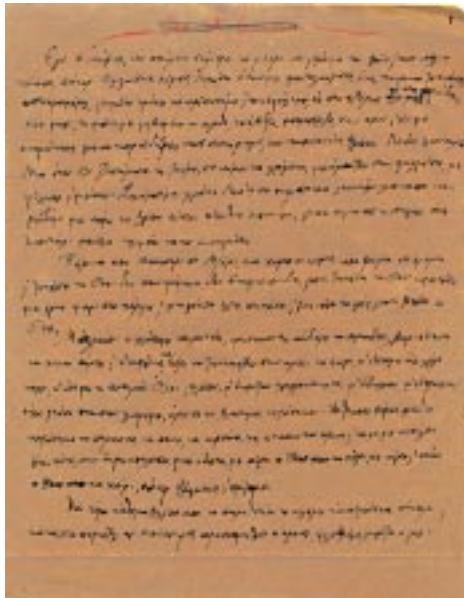
Τον ομότιμο καθηγητή του Ε.Μ.Π. κ. Θεοδόσιο Τάσιο, βαθύ γνώστη και μελετητή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, για τον οποίο όλοι εμείς οι Τέκτονες σεμνυνόμεθα, τον τιμούμε και τον αγαπούμε, που θα μας παρουσιάσει τον φιλόσοφο και άνθρωπο Καζαντζάκη.

Τον ποιητή κ. Δημήτριο Μπρούχο, ο οποίος επιμελήθηκε την επιλογή των αποσπασμάτων από έργα του Καζαντζάκη, τα οποία θα μας απαγγείλει, μαζί με την ηθοποιό κα Χρυσάνθη Δούζη.

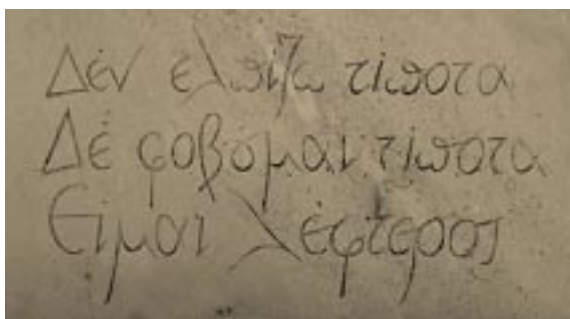
Τέλος ευχαριστώ τον μουσικολόγο και μουσικό κ. Ross Daily, ο οποίος μαζί με την κα Κέλυ Θωμά ήλθαν από την Κρήτη, όπου ο κ. Daily προσφέρει μοναδικό έργο διάδοσης της παραδοσιακής μουσικής με την Μουσική Ακαδημία που διευθύνει.

Ο κ. Daily και η κα. Θωμά θα μας μεταφέρουν ηχητικά στην ατμόσφαιρα της Κρήτης, εκεί που ο Καζαντζάκης έπλασε του ήρωες των έργων του.

Και τώρα, παρακαλώ, τον κ. Γεωργουσόπουλο να ανοίξει με την ομιλία του την εκδήλωσή μας.

Η πρώτη χειρόγραφη σελίδα του "Τελευταίου Πειρασμού", 1951.

Κώστας Γεωργουσόπουλος, φιλόλογος, επίτιμος διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής, γνωστός συγγραφέας, κριτικός θεάτρου και πρόεδρος του θεατρικού μουσείου.

Είναι πολύ μεγάλη μου τιμή να μιλήσω σήμερα εδώ, για τον μεγάλο αυτόν Έλληνα και Κρήτα. Στον χρόνο που έχω στη διάθεσή μου θα προσπαθήσω να εντοπίσω μερικά προβλήματα και μερικά δομικά στοιχεία εφαρμογής της σκέψης του, όσο και του τρόπου σε ένα τομέα που ελέγχω περισσότερο, το θέατρο.

Οφείλω όμως να πω ότι, πίσω από τη θεατρική, τη φιλοσοφική και γενικότερα την ποιητική του δημιουργία, υπάρχει ένας βασικός άξονας, πάνω στον οποίο στηρίζεται ολόκληρο το έργο του και φωτίζεται από αυτό.

Οι σπουδές του, οι φιλοσοφικές προτιμήσεις του, η ενασχόλησή του, ήδη από το διδακτορικό του δίπλωμα, με τη φιλοσοφία του Νίτσε αλλά και η προσωπική του μαθητεία στον Μπερξόν είναι οι δύο κύριοι άξονες, στους οποίους όλο του το έργο περιφέρεται και αναπέμπει κάθε φορά.

Χωρίς να σημαίνει ότι αποδέχθηκε σε όλο το εύρος την φιλοσοφία του Νίτσε, ουσιαστικά μυήθηκε στο πνεύμα του νιτσεικού φιλοσοφήματος πάνω στην έννοια της ατομικής προσπάθειας και της

Ασκητική, 1927. Ο φτωχούλης του Θεού, 1956. Ο τελευταίος πειρασμός, Γερμανικό εξώφυλλο, 1975.

καταξίωσης του ανθρώπου μέσα από τον αγώνα. Και αυτό ακριβώς είναι το βασικό γνώρισμα όλων των έργων.

Ο Καζαντζάκης ως θεατρικός συγγραφέας δεν ευτύχησε. Και είναι μια από τις αναπηρίες της Ελληνικής πνευματικής ζωής του αιώνα που πέρασε. Δεν ευτύχησε να δει, παρά ένα μόνο έργο του στη σκηνή. Υπάρχουν αυτή τη στιγμή τρεις τυπωμένοι πολυσέλιδοι τόμοι με τα θεατρικά του κείμενα, αλλά, δυστυχώς, η δημιουργία του συνέπεσε με μια περίοδο που το Ελληνικό θέατρο έθιγε και απέλυε το “Μπουλβάρ”, δηλαδή στο φθινό θέατρο της Γαλλικής δραματουργίας, που περιφέρεται γύρω από τη κρεβατοκάμαρα.

Δυστυχώς! Και θα πω κάτι που είναι επίσης τραυματικό. Το μοναδικό έργο του Καζαντζάκη που παίχτηκε στη σκηνή το 1946 στο Εθνικό θέατρο, ο “Καποδίστριας” έγινε ακριβώς - και αυτό το θεωρεί αναπηρία και τραυματική εμπειρία - όταν ο Καζαντζάκης ήταν υφυπουργός στην κυβέρνηση Σοφούλη. Φρόντισε τότε τους πρώτους Ρωσοπόντιους της εποχής εκείνης, - μιλούσε ακόμα στη Γεωργία για το έργο του, - και το θεωρώ αυτό τραυματική εμπειρία, διότι προκύπτει ότι, αν δεν ασκείς εξουσία στην Ελλάδα, δεν μπορείς να δεις το έργο σου να προκόβει.

Ο “Καποδίστριας” όμως, είναι ένα από τα προσώπια του Καζαντζάκη. Όλα τα έργα του Καζαντζάκη, αφιερωμένα σε μεγάλες μορφές της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας, ο “Προμηθέας”, ο “Βούδας”, ο “Χριστόφορος Κολόμβος”, ο “Κωνσταντίνος Παλαιολόγος”, η “μέλισσα” το, κατά τη γνώμη μου αριστούργημά του, είναι “μάσκες”, “προσωπεία” της ίδιας του αγωνίας. Αν υπάρχει ένα ελάττωμα στη δραματουργία του Καζαντζάκη είναι ότι μπορεί από έργο σε έργο, να καταλάβεις ότι μιλάει το ίδιο πρόσωπο, οι ίδιες αγωνίες, τα ίδια αδιέξοδα, η εναγώνια προσπάθεια να κρούσει τις θύρες του αγνώστου.

Μεγάλη του η αγωνία για την ύπαρξη, εάν έχει νόημα ή δεν έχει

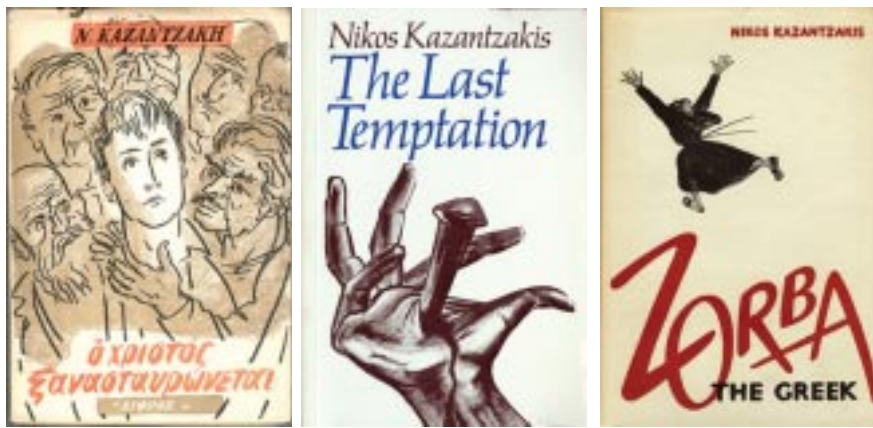
Αν υπάρχει ένα
ελάττωμα στη
δραματουργία του
Καζαντζάκη, είναι ότι
μπορεί από έργο σε έργο,
να καταλάβεις ότι μιλάει
το ίδιο πρόσωπο,
οι ίδιες αγωνίες, τα ίδια
αδιέξοδα, η εναγώνια
προσπάθεια να κρούσει
τις θύρες του αγνώστου.

νόημα ο αγώνας. Και η κατάληξη ότι νόημα έχει ο αγώνας, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα, ότι ουσιαστικά εκείνο που μετράει είναι ο ανήφορος, χωρίς ο καθένας να περιμένει τον έπαινο της αγοράς και των σοφιστών. Αυτός ήταν ο Καζαντζάκης ως ασκητικός άνθρωπος, αυτός που ουσιαστικά μίσησε το σώμα.

Από το πρώτο του κείμενο, τα σημαντικότερα της περιόδου εκείνης, στις αρχές του αιώνα θα μπορούσε κανείς να τον εντάξει στην σχολή του ασκητισμού. Το “όφιος και κρίνος”, ένα ημερολόγιο καθαρά προσωπικό από την εμπειρία του και τη μύση του στην ερωτική διαδικασία και την άρνησή του πια να δεχθεί την ικανοποίηση της ηδονής. Μυήθηκε στον έρωτα από μια μεγαλύτερή του δασκάλα που του δίδασκε τα Γαλλικά και έκτοτε έφτασε σε μια απόσταση από το ίδιο το ερωτικό αντικείμενο, που διαχέεται σε όλο του το έργο.

Αυτό τον οδήγησε, όντως, σε μια ασκητική συμπεριφορά στην ζωή και όχι μόνο στο προσωπικό του έργο. Για να φτάσει κάποια στιγμή σε εκείνο το λεγόμενο “μετακομμουνιστικό” του πιστεύω, που είναι η “Ασκητική” του (Salvatores Dei), ένα από τα σημαντικότερα κείμενα, νομίζω, του αιώνα του.

Τα κείμενα αυτά, η συμπεριφορά, η προσωπική περιπέτεια, ο αγώνας, το συνεχές μυθικό ταξίδι ήταν το έργο του. Δεν το θεωρώ καθόλου τυχαίο ότι μυήθηκε στον Τεκτονισμό. Ήταν η τάση του να μυηθεί, που τον οδήγησε εκεί. Είναι η εμπειρία του από αυτήν ακριβώς τη συμμετοχή, που τον έκανε να είναι ένας μυθικός ταξιδευτής. Για αυτό ακριβώς, πιστεύω, ότι το μέγα έργο του Καζαντζάκη,

Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, 1956. Ο τελευταίος πειρασμός, Αγγλικό εξώφυλλο, 1975. Ζορμπάς, Αγγλικό εξώφυλλο, 1956.

που φωτίζει και το θεατρικό του κείμενο, είναι η παραγνωρισμένη και σχεδόν συκοφαντισμένη από πολλούς λογίους του καιρού μας, "Οδύσσεια", το μεγαλύτερο έπος της λευκής φυλής, με έκταση 33.333 στίχους γραμμένο 7 φορές από την αρχή. Αυτό είναι το έργο της ζωής του, ένα έργο κατ'εξοχήν μυθικό. Ο Οδυσσεύς του, που είναι ο Προμηθέας, ο Καποδίστριας, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ουσιαστικά δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ένας ανιχνευτής του αγνώστου.

Ξεκινάει την επομένη της μνηστροφονίας στην Ιθάκη και κάνει ξανά πάλι το ταξίδι. Αλλά το ταξίδι αυτή τη φορά δεν γίνεται μέσα στο μύθο αλλά μέσα στον πολιτισμό, στα ήθη των λαών, στους πολέμους, στις εμφύλιες συρράξεις, στις επαναστάσεις του καιρού του. Περνάει από τις ανατολίτικες περιοχές, από μυστικές θρησκείες για να φτάσει κάποτε στο Νότιο Πόλο και να καθεί εκεί μέσα στους παγετώνες, στο άγνωστο, το λευκό τοπίο, για να επιστρέψει ξανά. Αυτή είναι η παρακαταθήκη που μας άφησε.

Δεν ευτύχησε να δει το ευρύτερο θεατρικό του έργο να παίζεται όσο ζούσε. Αυτός και ο άλλος αδικημένος της γενιάς του, ο Σικελιανός καταδικάστηκαν στην σιωπή από το λεγόμενο εμπορικό θέατρο της εποχής, αφού δεν παίχτηκε καν, ούτε η νέα μετάφραση του Φάουστ. Έχω τη χαρά να διαχειρίζομαι το αρχείο του Ροντήρη, σε ένα τουλάχιστον σημείο του, υπάρχουν επιστολές του Καζαντζάκη που ρωτάει πότε θα παιχθεί ο Φάουστ μου. Και παιζόταν συνέχεια ο Φάουστ του Χατζόπουλου, του 1915.

Μεγάλη του η αγωνία για την ύπαρξη, εάν έχει νόημα ή δεν έχει νόημα ο αγώνας. Και η κατάληξη ότι νόημα έχει ο αγώνας, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα, ότι ουσιαστικά εκείνο που μετράει είναι ο ανήφορος χωρίς ο καθένας να περιμένει τον έπαινο της αγοράς και των σοφιστών. Αυτός ήταν ο Καζαντζάκης ως ασκητικός άνθρωπος, αυτός που ουσιαστικά, μίσησε το σώμα.

Δε θα μιλήσω για τις παρέες της λογιότητάς μας. Αλλά εκεί έγκειται όλο το πρόβλημα. Υπήρχαν παρέες. Και ο Καζαντζάκης και ο Σικελιανός πολλές φορές και συκοφαντήθηκαν και έμειναν έξω από αυτό το παιχνίδι της πνευματικής ζωής του τόπου. Ο μεν Σικελιανός κατηγορήθηκε πολύ συχνά, για φαναρισμό και φασισμό. Προσέψαν αυτή τη κατηγορία όταν οργάνωσε τις Δελφικές γιορτές. Και για τον Καζαντζάκη θυμάστε ακόμα και μέχρι τον θάνατό του, έφτυναν πάνω στο φέρετρό του κάποιες από τις πνευματικές ομάδες στην Ελλάδα. Αυτό φαίνεται σε όλα του τα έργα. Όλοι του οι ήρωες είναι άνθρωποι που παλεύουν απέναντι σε αυτές ακριβώς τις οργανωμένες πλειοψηφίες, που αποτελούν δόγματα, αποτελούν ολοκληρωτισμούς, αποτελούν ουσιαστικά ηθικούς κώδικες, οι οποίοι προστατεύουν συμφέροντα. Ή ακόμα και απαγορευμένες αίθουσες, μέσα στις οποίες δε μπορείς να διεισδύσεις, εάν δεν έχεις ουσιαστικά το κλειδί που σου προσφέρουν με ανταλλάγματα.

Όλοι οι ήρωές του παλεύουν κόντρα στον καιρό, στα κύματα, στις καταιγίδες, στις οργανωμένες, μειοψηφίες. Άνθρωποι οι οποίοι κουβαλάνε τη μοίρα τους στη πλάτη τους. Πολύ συχνά αναφέρεται σε αυτή την εικόνα, όταν ο Παλαιολόγος, ο Καποδίστριας, ακόμα και ο Χριστόφορος Κολόμβος, σαν τον Άγιο Χριστόφορο, που οδηγούν απέναντι, περνάνε τη θάλασσα κουβαλώντας το Χριστό στη πλάτη τους.

Αυτή είναι ακριβώς η εικόνα όλων των ηρώων του. Σχεδόν θα μπορούσε κάποιος - αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν αρνητικό σχόλιο - να αλλάξει ουσιαστικά τα ομιλούντα πρόσωπα και να μην έχει αλλάξει το περιεχόμενο των πραγμάτων. Ένα συνεχές έργο, μια

Ο καπετάν Μιγάλης, Γαλλικό εξώφυλλο, 1969. Ο βραχόκηπος, 1960. Αναφορά στον Γκρέκο, 1961.

παραλλαγή πάνω στο ίδιο μοτίβο είναι τα κείμενά του.

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι καθένα από αυτά δεν έχει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Προσωπικά πιστεύω ότι το θέατρο του Καζαντζάκη, το ποιητικό αυτό έργο των μέσων και του 20ου αιώνα στην Ελλάδα, δεν έχει σε τίποτα να ζηλέψει, ως προς την ποιητική του δύναμη, τη φιλοσοφική του θέση αλλά ταυτοχρόνως και την ιδεολογική του δυναμική, από τα ανάλογα έργα της ίδιας εποχής του Έλλιοτ ή του Γέιτς. Για να μιλήσουμε για τους μεγάλους ποιητικούς συγγραφείς. Ακόμα και του Κλωντέλ.

Δε καταλαβαίνω γιατί ο Καποδιστριάς του ή ο Κολόμβος του, είναι λιγότερο σημαντικό κείμενο, από τα έργα του Κλωντέλ ή από το ανάλογο και σε δομή αλλά και σε θεώρηση βίου έργο του, το “φονικό της εκκλησίας”. Αλλά παρόλα αυτά, σε αυτή τη μίζερη εποχή που ζούσε, που ήταν πιο μίζερη από την δική μας σήμερα, αφού τώρα υπάρχει μία άλλου είδους κατανάλωση τέτοιων πραγμάτων, την εποχή εκείνη υπήρχε μίζερια μεγαλύτερη, με αποτέλεσμα ο Καζαντζάκης να μένει στο περιθώριο ως θεατρικός συγγραφέας. Θα μπορούσε να είχε γωνιοποιήσει το θέατρό μας σε άλλες περιοχές από ό,τι ουσιαστικά ευδοκίμησε.

Πρέπει εδώ, πάντως, να τιμήσω ουσιαστικά ένα πνευματικό άνθρωπο του θεάτρου, που πίστεψε το θέατρο του Καζαντζάκη. Τον Αλέξη Σολωμό, που ανέβασε όλα τα έργα του Καζαντζάκη, μεταθανάτια. Ακόμα και τα πιο τολμηρά, για να απευθυνθούν σε ένα κοινό, που δεν είναι πάντα ώριμο να συλλάβει τέτοια προβλήματα. Όπως είναι το έργο του, “Σόδομα και τα Γόμορρα”, το οποίο παίχτηκε στο φεστιβάλ του Ηρωδείου και κατόρθωσε να γίνει αποδεκτό, αφού

Τα κείμενα αυτά
η συμπεριφορά,
η προσωπική περιπέτεια,
ο αγώνας, το συνεχές
μυητικό ταξίδι,
ήταν το έργο του.
Δεν το θεωρώ καθόλου
τυχαίο ότι μυήθηκε στον
Τεκτονισμό.
Ήταν η τάση του
να μυηθεί,
που τον οδήγησε εκεί.

δεν είναι τυχαίες, ούτε συνηθισμένες οι θέσεις που προβάλλει σε αυτό ο Καζαντζάκης, δεδομένων και των “συκοφαντικών” συμφραζομένων που συνόδευαν το έργο του κάθε φορά, και της πάγιας επιθετικότητας μιας μερίδας του τύπου εναντίον του.

Μη ξεχνάμε ότι για χρόνια ολόκληρα πολεμήθηκε ακόμα και η υποψηφιότητά του για το Νόμπελ, αφού ο μακαρίτης Σπύρος Μελάς ταξίδευσε ειδικά στη Σουηδία για να αποκλείσει το ενδεχόμενο ο Καζαντζάκης να πάρει το Νόμπελ. Λειτουργώντας και όχι μονάχα ως “πνευματικός άνθρωπος”, αλλά και ως πολύ σημαντικός δημοσιογράφος της εποχής εκείνης, ο οποίος ευτύχησε να είναι πολλές φορές ο ειδικός σχεδόν αποκλειστικός δημοσιογράφος την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Υπάρχει μια ολόκληρη συνομωσία εναντίον του, η οποία εμπόδισε αυτό το έργο να γονιμοποιήσει την Ελληνική πνευματική ζωή. Να γίνει κτήμα του μεγάλου κοινού. Να φτάσουν κάποια στιγμή τα μείζονα έργα του να περάσουν στην εκπαίδευση και να φτάσουμε στην εποχή μας ώστε να ευτυχήσει επιτέλους να δει ο Καζαντζάκης την εκπαιδευτική πλευρά του με την εισαγωγή πριν λίγα χρόνια, της μετάφρασης της Ιλιάδος ή της Οδύσσειας που έκανε μαζί με τον μακαρίτη Γιάννη Κακριδή. Σε μια εποχή που ακόμα και αυτό ήταν ένα είδος μικρής κατασκευοφάντησης του έργου του, γιατί η γλωσσική του συμπεριφορά, ο γλωσσικός του κώδικας, την εποχή που η γλώσσα μας είχε αρχίσει να αλλοιώνεται και είχε αρχίσει να απλοποιείται, εθεωρείτο δύσκολο κείμενο που χρειαζόταν μετάφραση. Άρα ουσιαστικά πάλι στο βάθος και η πράξη αυτή τον συκοφαντούσε, αφού όταν μπη-

Χριστός, 1928. Ενδεικτικό από το γυμνάσιο Ηρακλείου, 1901.

κε στην εκπαίδευση πια, δεν ήταν κατανοητός.

Αυτή λοιπόν τη μεγάλη προσωπικότητα και μέσα από τη θεατρική του παρουσία, που, όταν παίζεται, οι ηθοποιοί έχουν εμπειρίες ανάλογες με αυτές του μεγάλου ποιητικού θεάτρου, δηλαδή με τους μεγάλους μονολόγους του Σίλερ, του Γκαίτε, ή του Σαίξπηρ. Εξ άλλου Σαίξπηρικό ήταν το πρότυπό του. Είχε ως όραμα να γίνει ο Σαίξπηρ της Ελλάδας. Και αυτός και ο Σικελιανός. Να γράψουν δηλ. ποιητικό έργο, να ασχοληθούν με τα ιστορικά πρότυπα, όπως το δικό του μεσαίωνα ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκε και ο Σαίξπηρ, να ξαναδούν το κόσμο μέσα από τους μεγάλους ιστορικούς και άλλους μύθους. Η “Μέλισσά” του δεν είναι ιστορικό έργο ουσιαστικά. Αναφέρεται στη κόρη του Περιάνδρου. Και να ξαναπαεί, να μιλήσει τη μεγάλη απορία, τη μεγάλη φιλοσοφική απορία, τη μεγάλη του αγωνία, για την ύπαρξη μέσα από τους μεγάλους μύθους, αυτό που είναι πάντα ουσιαστικά το κλειδί των μεγάλων ποιητικών κειμένων, τουλάχιστον του θεάτρου. Αυτόν λοιπόν τον αδικημένο συγγραφέα τιμάτε απόψε και σε αυτόν το χώρο και θα ήθελα με την ευκαιρία αυτών των εορτασμών, της επετείου από το θάνατό του, να ευχηθώ μήπως κάποια στιγμή τον επανανακαλύψουμε πραγματικά και όχι μέσα από τις ψευδείς εντυπώσεις που δημιούργησαν οι κινηματογραφικές μεταφορές του Ζορμπά.

Ευχαριστώ ■

Με θαρρούν λόγοιο,
διανοούμενο, γραφιά.
Και δεν είμαι τίποτε
απ’ αυτά.
Τα δάχτυλά μου,
όταν γράφω,
δεν μελανώνονται,
αιματώνονται.
Θαρρώ δεν είμαι
παρά τούτο:
μια απροσκύνητη ψυχή.

*Με τα λόγια τούτα περιέγραψε τον εαυτό του το 1950
ο Νίκος Καζαντζάκης*

"...Στάθηκε αψηλά
σε μιν τάπια χορταριασμένη.
Κοίταξε πέρα το πέλαο,
χοχλακιστό, κατάμπλαβο,
να στραφταλίζει στον ήλιο
και να χάνεται, πέρα,
κατάβορρα, κατά την Ελλάδα ...
αναστέναξε"

Για μια ανθρωπογραφία του Ν. Καζαντζάκη

του Θ. Π. Τάσιου

Προοίμιο

α) Μια απ' τις (λίγες, φεύ) παρηγοριές μας, είναι και το γεγονός ότι βελτιώθηκε κάπως το κριτικό πνεύμα στη Χώρα μας: Δέν νοιώθουμε υποχρεωμένοι να κρατάμε (σώνει και καλά) ή θυμιατό ή πέτρες στα χέρια. Και τον παράξενο αθλητή τον Καζαντζάκη, έχομε νομίζω σήμερα την πνευματική πολυτέλεια να μπορούμε να τον μελετάμε, σφαιρικότερα - μας προσφέρεται δηλαδή η δυνατότητα να κερδίσομε την ουσία του, πιο εύστοχα.

Αυτά που ακολουθούν, είναι μια απόπειρα συμβολής στην επανεξέταση του θέματος "Καζαντζάκης" ενός θέματος "που είναι σε συνεχή εκκρεμότητα, και η σοβαρή επανεκτίμησή του αναβάλλεται συνεχώς" (Α. Μπερλής, "Ένας άλλος κόσμος", το Δένδρο, σελ. 83). Τα πενήντα χρόνια που πέρασαν απ' τον θάνατό του, βοηθούν βεβαίως προς τούτο.

Απ' την άλλη μεριά πάλι, πώς να τολμήσεις να πλησιάσεις ένα τέτοιο διαμέτρημα με (το αναγκαίο βέβαια) μικροσκόπιο στο χέρι: Ο κίνδυνος της σμικρότητας караδοκεί - ανάξιος δε πάλιν όν ευρήσει φειρίζοντα. Από μια τέτοια όμως περιπέτεια, ακόμα κι ο πτηνόμενος θα βγει κερδισμένος: Θα μείνει απάνω μας κάτι απ' το άρωμα της Μοναδικότητας με την οποία τολμήσαμε να αναστραφούμε.

β) Μια βασική παρατήρηση τώρα: Σ' αυτά που ακολουθούν, θεωρήσαμε σκοπιμότερο να αποπειραθούμε μιαν ανάλυση του Ανθρώπου καθόλου, αντί για την παρουσίαση των επιμέρους δραστηριοτήτων του - και μάλιστα των λογοτεχνικών μόνον, όπως γίνεται συνήθως. Ελπίζεται οτι έτσι, απ' το γένος των ιδεών θα παραχθεί ευ-

χερέστερα το είδος: Ξέροντας τον Άνθρωπο, μπορείς καλύτερα να καταλάβεις (και ν' απολαύσεις) το έργο του. Προς τούτο, μας ενθαρρύνει κι η ίδια η Ελένη Σαμίου λέγοντας: "Θά 'πρεπε κι εμείς να κρίνομε τον Καζαντζάκη όχι από το τί έκαμε (ή τί αυτό αξίζει), παρα τι ήταν αυτό που ήθελε να κάμει", (Ασυμβίβαστος, 13). Μας προάγει δηλαδή προς την ουσία του Ανδρός.

Βέβαια, απ' την άλλη μεριά, είναι θράσος να θες να μπεις στις φρένες και στα σωθικά τ' Ανθρώπου - κι ο αναμάρτητος την πύλην πρώτος δίτω...

1. Εισαγωγή

α) Πρέπει επίσης απ' την αρχή να σημειώσομε πως χρέος μας είναι να κατανοήσομε τις πάμπολλες Αντιφάσεις του Καζαντζάκη.

Και ναι μεν, ένα σημαντικό μέρος αυτών των αντιφάσεων δεν προέρχεται απ' το ίδιο το έργο του Καζαντζάκη, αλλ' απλώς αντανακλά τη δικιά μας κακοριζικιά (κατά τα μέσα του περασμένου αιώνα). Ένα άλλο όμως μέρος αυτών των αντιφάσεων, φαίνεται ότι οφείλεται στην αναμφισβήτητη ιδιοτυπία του Καζαντζάκη, και στις εσωτερικές συγκρούσεις τις οποίες η ιδιοτυπία αυτή μοιάζει να εκτρέφει (ή και να εκφράζει).

β) Και ας αρχίσομε απ' την "αντίφαση" την πιο αθώα: Στην Ελλάδα, σήμερα, ο Καζαντζάκης δεν πουλάει πολύ. Αντιθέτως, εκτός της Χώρας ανθεί και θάλλει η "καζαντζακική εκδοτική βιομηχανία" (όπως την απεκάλεσε προ ετών το T.L.S.): Εξήντα τίτλοι έχουν μεταφρασθεί σε καθεμία απ' τις γλώσσες αγγλική, γερμανική και ισπανική και σαράντα τίτλοι στα γαλλικά. Κι άλλες δέκα γλώσσες διαθέτουν ήδη όλα σχεδόν τα μεγάλα έργα του Καζαντζάκη. Αλλά και νέες αναμεταφράσεις κατά διαστήματα παρουσιάζονται, καθώς

και κάμποσες διδακτορικές διατριβές σε αμερικανικά πανεπιστήμια! Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου μπορεί ίσως να συμβάλει κι αυτή στην ανάλυση που μας απασχολεί: Λένε λοιπόν ότι στις μεταφράσεις δέν περισώζεται ο επίμονα περίτεχνος (και ιδιωματικός ενίοτε) λόγος του πρωτοτύπου - κι επομένως ο ξένος αναγνώστης δεν σκοντάφτει στις λέξεις ή στα παράξενα σχήματά τους. Βολεύεται. Το διάβασμά του κυλάει αδιάσπαστο κι απολαμβάνει τη γενικότερη πλοκή και τις αδρότερες ιδέες. Εδώ όμως έρχεται αμέσως η αντίστιξη: Αυτός ο αναγνώστης χάνει. Χάνει τις απέραντες χροιές των άτριφτων λέξεων. Και χάνει και το ανεβοκατέβασμα του πυρετού, που φωλιάζει συχνά μέσα στη καζαντζακική φράση - έστω κι αν κουράζει τους ανυπόμονους. Μάλιστα. Λοιπόν, θες να πεις ότι ο μέσος Έλληνας αναγνώστης (που δεν πολυδιαβάσει Καζαντζάκη) θα προτιμούσε έναν λόγο πιο στρωτό; Υποθέτω πως ναι - αφού ακόμη και μερικοί Έλληνες κριτικοί, μέμφονται ετούτα ακριβώς τα χαρακτηριστικά των καζαντζακικών κειμένων!

Κι έρχομαι τώρα σ' αυτό που ενδιαφέρει τη δικιά-μας την απόπειρα να διαβάσουμε απευθείας τον άνθρωπο-Καζαντζάκη": Ο Καζαντζάκης λοιπόν υποστήριζε την (εμφανώς ακραία) άποψη "εγώ δέν χρησιμοποιώ ιδιωματισμούς" - όλες αυτές οι λέξεις είναι πανελλήνιες. Σημειώνει δε εν προκειμένω η Έλλη Αλεξίου ότι η συστηματική καταγραφή ιδιωματισμών απ' όλα τα μέρη της Ελλάδος, γινόταν απ' τον Καζαντζάκη "γιατί πίστευε πως η γλώσσα πρέπει να πλουτίζεται με τις κυριολεξίες, αδιάφορο αν μιλιούνται μόνο σε περιορισμένες περιοχές", ("Ένας Μεγάλος", Ν. Εστία, Χριστούγεννα, 1977). Μ' άλλα λόγια, ο Καζαντζάκης έμοιαζε να νοιάζεται για το

πλούτος της μελλούμενης γλώσσας, κι ενδιαφερόταν λιγότερο ίσως για τον αντίκτυπο του έργου του σήμερα. Άλλωστε, είχε τεράστια ανάγκη απο κυριολεξίες "για να λευτερώσει τον Θεό" που σπαρταράει μέσα του. Και τούτο το έργο δέν γίνεται βέβαια με τις τριμμένες¹ ανεκφραστικές λέξεις και φράσεις. Κρατάμε ετούτο το βασικό

Αθήνα, 1940.

χαρακτηριστικό του συγγραφέα μας (έκφραση των ανέκφραστων), έστω κι αν δεν είναι ιδιαίτερος πρωτότυπο. Κρατάμε όμως και τη γνώμη του Μανώλη Πρατικάκη για το ίδιωμα του Καζαντζάκη: Τί "λεκτική ακρίβεια" και τί "ορυκτός γλωσσικός πλούτος" ("Μικρό σχόλιο", Το Δέντρο, Μάιος 2007), λέει ο Πρατικάκης.

Ακούγεται εξ άλλου και μια δεύτερη ερμηνεία της επιτυχίας των έργων του Καζαντζάκη

στο Εξωτερικό: Οι ξένοι αναγνώστες γοπεύονται, λέει, απ' τις εκλεκτικές φιλοσοφικές του ιδέες κι απ' την συχνή "έλλειψη λύσης" στις έντεχνες και πολλαπλές συγκρούσεις που διαπιστώνει ή πλάθει ο Καζαντζάκης. Αφήνω προσώρας το ερώτημα "γιατί οι Έλληνες αναγνώστες δέν γοπεύονται το ίδιο" (άλλωστε δεν διαθέτομε και συστηματική απόδειξη περί τούτου) και βιάζομαι να καταγράψω αυτά τα άλλα δύο σπουδαία χαρακτηριστικά του Συγγραφέα μας: Το έμμονο φιλοσοφικό πάθος, απ' τη μια, και την ηρωική απελπισία, απ' την άλλη.

γ) Ετούτα τα πρώτα τρία βασικά χαρακτηριστικά του Καζαντζάκη, προτίθεμαι να τα χρησιμοποιάσω ως συστατικά της ερμηνευτικής κλειδός την οποία θα θέσω στην κρίση σας πιο κάτω, προκει-

1. "Η σπάνια λέξη δίνει τη γενεσιτική ουσία της παρθένας "αχορησιμοποίητης [λέξης]", (Απαντητική επιστολή σε κριτική του Λ. Αλεξίου για την μετάφραση του Δάντη).

μένου να πλησιάσουμε "εκ των έndon" τον Καζαντζάκη, ήτοι:

- Προβολή και υπηρετήση φιλοσοφικών ιδεών
- Κονταροχτύπημα και υπαρξιακά αδιέξοδα
- Πάθος για την έκφραση ετούτων των ανέκφραστων, μέσω της Τέχνης.

Μόλις διατυπώσουμε το υποψήφιο ερμηνευτικό σχήμα, θα φανούν (ελπίζω) και κάμποσες αντιφάσεις στην εργοβιογραφία του Καζαντζάκη. Θα φανεί όμως και το μεγαλείο της ιδιότυπης ζωής του, της αφιερωμένης (έμμονα και απελπισμένα) σε μια σειρά από άπιαστα αλλά και μεταβαλλόμενα "ιδανικά".

2. Μια πιθανή ερμηνευτική θέση

α) Θα υποστηρίξω ότι ο Καζαντζάκης ήταν ένα σπάνιο υβρίδιο πνευματικού Ανθρώπου:

"Καταρχήν, και πριν απ' όλα, ήταν παθιασμένος με την Ιστορία και με τις Φιλοσοφικές Ιδέες - σε καμιά περίπτωση δεν ήταν ένας απλός Τεχνίτης του λόγου. Θα ιδούμε πιοκάτω πόσο δεινός αναλυτής της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας ήταν και σε ποιό τραγικό φιλοσοφικό "πιστεύω" αγωνιστικής Απ-Ελπίσιας είχε καταλήξει (από πολύ νωρίς).

"Όμως, έχοντας μια πιο πολυδιάστατη αντίληψη για το Είναι (νοιώθοντας ότι η Υπόσταση δέν προσπελαύνεται μόνον με τη Διάνοια), ήθελε να τις βιώνει αυτές τις Ιδέες. ("Άλλοι γράφουν με το μυαλό, άλλοι με την καρδιά - κι εγώ γράφω με τα νεφρά", έλεγε): Αγκάλιαζε λοιπόν για ένα διάστημα μια σπουδαία φιλοσοφική θέση ή έναν σπουδαίο φορέα Ιδέας (έναν Ήρωα), τα ζούσε ετούτα έντονα (για κάμποσα χρόνια δε), τα ανέπλαθε - και τα ξανάβγαζε έξω ως Τέχνη.

Με τους γονείς και τις αδελφές του (η Αναστασία κέντρο και η Ελένη δεξιά), Ηράκλειο 1900.

Και για να το κάνει τούτο υποδύεται για ένα διάστημα τον Ήρωα, τον Φιλόσοφο ή τον Πολιτικό, περίπου όπως στα αρχαία Μυστήρια οι μμούμενοι "παράσταιναν" θεατρικώς τον βίον του Ήρωος. Λέει κι ο ίδιος: "Χριστός, Βούδας, Λένιν, σταθμοί της πορείας απ' αυτούς έπρεπε να περάσω, αυτοί σημάδευαν τα διάβατα του μυστικού που-

λιού", (Τετρακόσια Γράμματα, σελ. νζ'). "Σ' όλη μου τη ζωή ήμουν κυριεμένος απ' τις μεγάλες ηρωικές ψυχές"², (Αναφορά, σελ. 190). "Θητείες" θα τις ονομάσει ο ίδιος όλες ετούτες τις φάσεις της ζωής-του, όταν θα τις έχει "τελέψει όλες", (400 Γράμματα, σελ. ξθ'). Κι ακούστε-τον πώς ο ίδιος περιγράφει την κινητότητα των ιδεών του: "Υπήρξα καθαρευουσιάνος, νασιοναλιστής, δημοτικιστής, επιστήμονας, ποιητής, σοσιαλιστής, θρησκομανής, άθεος, esthete - και τίποτε πια δεν μπορεί να με ξεγελάσει", (Επιστολές προς τη Γαλάτεια, σελ. 152). Προσέξτε δε ότι τον δρόμο της βιωματικής υπόδυσης Ηρώων, τον οποίο ακολούθησε ο ίδιος, τον υποδεικνύει αργότερα και στην αγαπημένη του Ελένη η

Αίγινα, 1940.

οποία θυμάται: "Αναρωτιέται ο Νίκος σε ποιόν καινούργιον θεό ή δαίμονα να τάξει την ψυχή-του. Και με συμβούλευε, διαλέξτε μια μεγάλη ψυχή, και αφοσιωθείτε ολότελα σ' αυτήν", (Ασυμβίβαστος, 298). Τα πράγματα λοιπόν μιλάνε από μόνα τους. Ήταν ένας παθιασμένος Μετασχηματιστής Ιδεών, ένας Καλλιτέχνης καταρχήν - πολύ περισσότερο παρά Διανοητής. Κι ήταν ετούτο η μεγάλη (έως τραγική, όπως θα ιδούμε) πρωτοτυπία του, διότι απ' την άλλη μεριά διεκήρυττε ότι: "Σκοπός μου ΔΕΝ είναι η Τέχνη, μα να εκφράσω μιαν νέα έννοια της Ζωής" (Ασυμβίβαστος, σελ. 98). Το πολλαπλό αδιέξοδο είναι ολοφάνερο.

2. Ετούτη μάλιστα η περιοδική βιωματική ταύτισή-τον με Πνεύματα μεγάλα, υποδηλώνεται ίσως κι απ' την τάση που είχε να αφέσκειται να μοιάζει στην εμφάνιση με τον Νίτσε, λ.χ., ή με τον Τολστόη: (Διηγείται πράγματι πώς τον πλησίαζαν άγνωστοι άνθρωποι να του πούνε "μοιάζετε με τον Νίτσε", "μοιάζετε με τον Τολστόη").

"Και, σαν να μὴν ἔφτανε αὐτό, τον τράβαγε κατὰ καιρούς κι ἡ Δράση. Καὶ ἀπ' τὸ φιλοσοφικό-του "πιστεύω", καὶ ἀπ' τὴ Συνανθρωπική-του εὐαισθησία, ἠθέλε κατὰ καιρούς να παρεμβαίνει στο κοινωνικό γίγνεσθαι - παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τέτοιου εἶδους δράσεις τον ἐβγάζαν ἀπ' τὴν ἔμμνη (με νύχια καὶ με δόντια) συγγραφική-του τροχιά. Ἀπὸ τούτην τὴ βασική διχοστασία ἐνδιαφερόντων, δημιουργοῦνταν καὶ συνθήκες που μεγάλωναν τὴς πιθανότητες ἐμφάνισης "αντιφάσεων" στο πλαίσιο τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας του Καζαντζάκη...

Ἴδου λοιπὸν αὐτὴ ἦταν μὴ πρώτη συνοπτικὴ διατύπωση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος, τὸ ὁποῖο προτίθεμαι να χρησιμοποιήσω, γιὰ να μπορῶ να προσπελαύνω εἰ δυνατόν ὅλες σχεδὸν τὴς μορφές τοῦ ἔργου καὶ τοῦ βίου τοῦ Συγγραφέα μας. Προτίμησα να τὸ διατυπώσω, σχηματοποιημένα ἔστω, ἀπ' τὴν ἀρχή - καὶ να τὸ θέτω σταδιακὰ σε κριτικὴ διερεύνηση - παρὰ να τὸ παραγάγω βήμα-βήμα με τρόπον ἐπαγωγικό. (Ετοῦτο βέβαια μεγαλώνει τὴν ἀποδεικτικὴ-μου εὐθύνη, ἀλλὰ θα δοῦμε).

β) Κι ἀς ἀρχίσουμε τὴν ἐξέταση τῆς καθεμιάς Συνιστώσας αὐτοῦ τοῦ σχήματος.

"Ὁ Καζαντζάκης θα συγγράφει πάμπολλα ἔργα ἐμπνευσμένα ἀπ' τὴ ζωὴ σπουδαίων ἱστορικών Προσώπων καὶ Μεσσιῶν: Θησέας, Μ. Ἀλέξανδρος, Φωκάς, Ἰουλιανός, Παλαιολόγος, Κολόμβος, Καποδίστριας, Ὀδυσσεύς, Ἅγιος Φραγκίσκος, Μουχαμέτης, Προμηθεύς, Βούδας, Χριστός...

Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πόσα χρόνια συναπτά θα ἀπαιτήθηκαν γιὰ τὴν μελέτη τοῦ "βίου" καὶ τῆς ἐποχῆς ἐτούτων τῶν Ἡρώων. Ὁ Καζαντζάκης ἦταν λοιπὸν εἷς ἀκάματος Μελετητῆς τῆς Ἱστορίας δὲν ἦταν ὁ Αἰσθητῆς που ὑμνεῖ τὴν "ὡμορφιά" - ὅπως πλῆθος μεγάλων λογοτεχνῶν. Ἦτανε καταρχὴν ὁ σεβαστικὸς ἀκροατῆς τοῦ μόχθου καὶ τοῦ πόνου τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὸ πῶς θα τα μετέπλαθε ὅλα

Με τὴν μητέρα του καὶ τὴς ἀδελφές του (ἡ Ἀναστασία ἀριστερὰ καὶ ἡ Ἐλένη δεξιὰ).

τούτα ("Μετασχηματιστή Ιδεών", τον είπαμε πριν), είναι ένα άλλο θέμα. Εδώ, ας συγκρατήσουμε αυτή τη χαρακτηριστική και βασική ιδιότητα του Ανδρός: Ήταν καταρχήν ένας Διανοούμενος που έσκυβε με λαχτάρα στο παρελθόν των Ανθρώπων. Ένας αδηφάγος αναγνώστης της Ιστορίας.

Αίγινα, 1927. Στο ναό της Αφροδίτης.

"Διανοητικής κατηγορίας είναι και μια άλλη (ακόμα πιό θεμελιώδης) ιδιότητα του Καζαντζάκη: Ήταν παθιασμένος με τη Φιλοσοφία, και μάλιστα με τη Μεταφυσική-της εκδοχή - από πολύ νωρίς. Το θέμα θα μας απασχολήσει και πιο κάτω στα Κεφ. 3 και 4· ενδεικτικά όμως αναφέρουμε εδώ τα εξής μόνον:

- Φαίνεται ότι ήδη απ' την ηλικία των 23 ετών έχει προσανατολισθεί κοσμοθεωρικά, και τολμά να 'πει (στο πρωτόλειό-του "Η Αρρώστεια του Αιώνας", 1906) : "Ξέρομε τί μας περιμένει. Ύστερα απ' τον τάφο, τίποτε. Ίσως υπάρχει θεός, αλλά τί μας ενδιαφέρει". Κι ας μή βιασθεί κανείς να παρερμηνεύσει ετούτη τη στάση σαν μια αγοραία αθεΐα - διότι ο Καζαντζά-

κης θα παραμείνει σ' όλη-του τη ζωή απελπισμένα Μεταφυσικός.

- Θέλω δηλαδή να 'πω ότι εξαιτίας του ίδιου αυτού του αγνωστικισμού, οι μεταφυσικές ανησυχίες-του θεριεύουν, και παίρνουν αμέσως την αγωνιστική μεγαλορρήμονα μορφή που θα συναντάμε σ' όλη τη ζωή του Συγγραφέα μας: "Το αίνιγμα δεν είναι κρυμμένο στις Λαγόνες σου. Τα χέρια σου είναι μικρά και αδύναμα, και δεν αγκαλιάζουν όλη-μου την ψυχή. Πάνω απ' τ' άστρα, ένας μαγνήτης στέκεται και με σέρνει [...]. Μη με κρατείς δεμένο. Πάνω απ' τη χαρά της ζωής είναι εκείνο που ζητώ" ("Όφεις και Κρίνο", 1906). Μια σχεδόν αντιερωτική Μεταφυσική δηλαδή.

- Κι' αυτή η υπαρξιακή "Μεγάλη Νοσταλγία" του ομολογείται και την επόμενη χρονιά: "Εσείς οι πρακτικοί [άνθρωποι των συμβιβασμών], χαμογελάτε με ειρωνία για όσους πηδούν και σπουν τα πό-

δια τους για να περάσουν τους γκρεμούς κάποιου Ανήφορου που φέρνει σε κάποια Κορφή". ("Φασγά", 1907) Ετούτο το κείμενο θα μπορούσε να το είχε γράψει και 50 χρόνια μετά. Ιδού λοιπόν ένα στημόνι ιδεολογικής υπαρξιακής σταθερότητας - για έναν άνθρωπο του οποίου βαλθήκαμε να μελετάμε τις αντιφάσεις...

Απ' όσο ξέρω, δέν έχει ίσως προσεχθεί ότι αυτό το αγωνιστικό μεταφυσικό πάθος του Καζαντζάκη χρονολογείται απ' την αρχή του έργου του, και κρατήθηκε περίπου σταθερό σ' όλη του τη ζωή. (Εδώ δέν έχομε καμμία αντίφαση...)

Απ' τα 1907, η βασική αυτή ροπή προς τη Φιλοσοφία θα εκδηλωθεί συστηματικότερα, με τρεις τουλάχιστον σπουδαιές δραστηριότητες: Θα συντάξει την επί Υψηγεία Διατριβή-του με θέμα τον "Ο Νίτσε στη Φιλοσοφία του Δικαίου", και θα φοιτά κανονικώς στο College de France παρακολουθώντας τη διδασκαλία του ίδιου του Bergson! Εξ άλλου, οι μεταφράσεις ξένων έργων τις οποίες ο Καζαντζάκης εκπονεί για βιοποριστικούς λόγους (εκδ. οίκος Γ. Φέξης) στα χρόνια της νεότητάς-του, αφορούν φιλοσοφικά κυρίως θέματα: Μόνον στο διάστημα 1911-1915, ο Φέξης δημοσιεύει καμμία εικοσαριά τέτοιους τίτλους από μεταφράσεις Καζαντζάκη (James, Νίτσε, Eckermann, Darwin, Buchner, Bergson, Πλάτων!). Έχομε λοιπόν να κάνομε καταρχήν με έναν Καζαντζάκη Φιλόσοφο, από κάθε άποψη. Κι εδώ τίθεται το ερώτημα: Γιατί λοιπόν δέν έκαμε "σταδιοδρομία" φιλοσόφου; Γιατί άραγε προτίμησε να διαβεί τα σύνορα της Φιλοσοφίας;

γ) Σ' αυτό το ερώτημα, εδώσαμε προηγουμένως μιαν υποψήφια απάντηση: Ένοιωσε ίσως ότι η Υπόσταση δέν συλλαμβάνεται μόνον με τη Διάνοια, αλλά "ξυν όλη τη ψυχή" - με το Βίωμα και με την Τέχνη. Πότε και πώς έφτασε ο Κ. σ' αυτήν την (φιλοσοφική, και πάλι) αντίληψη, η οποία έμελλε να σημαδέψει όλη-του τη ζωή;

- Ίσως λοιπόν οι δύο ετούτες Κατευθύνσεις του Είναι (και ο προβληματισμός της συναίρεσής-τους), ίσως να ξεκίνησαν παιδιόθεν, όταν αναφερόταν στα γονικά του: "Πώς να μπορέσω να συνταιριάξω τους δυο τούτους στρατευόμενους μέσα μου: τη φωτιά και το χώμα"

("Αναφορά στον Γκρέκο").

- Ως ένας απ' τους επαρκέστερους Μαθητές του Bergson, ο Καζαντζάκης ήταν από νωρίς πεπεισμένος ότι "τα όρια της ανθρώπινης Διάνοιας είναι μικρότερα απ' ό,τι φανταζόταν ο Κάντ [ο Μπέρξονας] επικαλέστηκε πρώτος τη συνεργασία διαισθησης και

διάνοιας για τις φιλοσοφικές μελέτες. [...]. Πρέπει να ξεχάσετε τη μονομερή διανοητική μέθοδο που ως τώρα ακολουθούσαμε όταν θέλαμε να γνωρίσουμε μια φιλοσοφία - μιαν εξήγηση δηλαδή της Συνολικής Ζωής". (Στο δοκίμιο "H. Bergson")

- Στον "Βούδα"-του, ο Καζαντζάκης βάζει τον Μάγο να 'πει ετούτους τους στίχους τους σημαδιακούς για την ατέλεια των νοητικών λειτουργιών: "Κακόμοιροι άνθρωποι. Πιασμένοι στα δίκτυα της σάρκας, μάχονται να ξεδιχτύσουν, να σωθούν - και πέφτουν σε δίκτυα πιο πυκνά, στα δίκτυα του Νού. Κι αυτό το λένε σωτηρία".

- Έτσι, ο Καζαντζάκης διερωτάται, τι είναι άραγε το σωτήριο μάθημα που χρειάζεται ένας Διανοούμενος (ένας "καλαμαράς");

Και απαντά: "Ό,τι χρειάζεται ένας καλαμαράς για να σωθεί [είναι]: πρωτόγονη ματιά, δημιουργική αφέλεια να βλέπει για πρώτη φορά τα πάντα (να δίνει παρθενιά στα αιώνια καθημερινά στοιχεία), [...]

- και τ' άγριο γάργαρο γέλιο που γκρεμίζει όλους τους φράχτες. [Κι όταν δεν τον χωρούν τα λόγια] ν' αρχίζει να χορεύει" (Απ' τον "Αλ. Ζορμπά").

Ιδού κάμποσες (πειστικές νομίζω) ενδείξεις των αντιλήψεων του Καζαντζάκη εκείνων που πιθανότατα τον ώθησαν να αποπειραθεί να "κρυσταλλώσει" ορισμένες φιλοσοφικές Ιδέες, να τις στεριώσει με τρόπον όμως βιωματικό - να τις περάσει απ' τον κόσμο της διανοητικής Αφαίρεσης στον κόσμο της Τέχνης - μιας Τέχνης μάλι-

Ιούλιος, 1918.

στα για χρήση καταρχήν ατομική, που δέν φιλοδοξεί να επικοινωνεί αναγκαστικά με τους Άλλους. Σκοπός της: "η συμφιλίωση του Θεού και του Ανθρώπου. Θέλησα να λυτρωθώ απ' αυτήν την έμμομη ιδέα μ' ένα έργο Τέχνης" (Γράμματα, σελ. λστ'). "Γιατί καθώς ξέρετε, ό,τι μ' ενδιαφέρει δεν είναι ο άνθρωπος μα αυτό που τόσο ατελώς ονομάζω Θεό", ("Ασυμβίβαστος", σελ. 236).

Γι' αυτό ίσως εδήλωνε "Με τραβά ο διάπυρος κύκλος της θεότητας· και η Τέχνη δεν με χωρά" (20 Φεβρ. 1918, Ασυμβίβαστος, σελ. 87). Η ηρωική πορεία και οι οιονεί - Αντιφάσεις του, είχαν αρχίσει από τότε...

δ) Πράγματι, ένα τέτοιο φιλόδοξο "μεταφυσικό" σχέδιο απαιτεί έναν Βίο Ανηφορικό και μια Τέχνη Ακροβατούσα. Χρησιμοποιώντας τις ίδιες τις εκφράσεις-του, θα λέγαμε ότι "το χώμα κι η φωτιά θα συνταιριάξουνε", η "δυσίαση θα βραχυκυκλώνει τη διάνοια", "ο άνθρωπος θα περνάει ίσως μέσα απ' τις τρύπες του δικτυού με το οποίο μας τυλίγει ο Νούς", αν καταφέρει να ζήσει έναν βίο συνεχούς αυτουπέρβασης. Όλα ετούτα λοιπόν σημαίνουν ότι ο Κ. αναζητούσε μια συναίρεση Νου και Καρδιάς - και ξέρομε ότι ετούτο το πάθος για

μιαν τέτοιαν ανήκουστη Ενοποίηση, μπορεί κανείς να το κατασιγάσει με δυο τρόπους: Ή με την Ασκητική ζωή ή με την μεγάλη Τέχνη.

"Κι ήταν ο Καζαντζάκης κατ' αρχήν ένας ΑΣΚΗΤΗΣ:

- "Πάνω απ' τη χαρά της ζωής είναι εκείνο που ζητώ", ("Όφης και Κρίνο", 1906)

- "Ο Καζαντζάκης ανήκει σ' έναν τύπο ανθρώπου [...] που η καλύτερη ονομασία του θα ήταν ίσως "Ο Μονιάς" - όπως ο Καζαντζάκης αποκαλεί τον Οδυσσέα του", μας λέει ο Πρεβελάκης ("Επιστολές", σελ. ιβ'). Και συνεχίζει (ιδ', ιε'): "Τέτοιοι (άνθρωποι) ζουν κατά καιρούς σαν ασκητές, αναζητώντας επίμονα μίαν ικανοποιητική θεωρία για τον κόσμο και για τον άνθρωπο [...]. - και σκανδαλίζουν και τον ουμανιστή και τον κοινωνικό άνθρωπο". Ο Κ. σκανδάλισε πράγματι και τους δύο! Ο Πρεβελάκης ήταν ίσως ο πρώτος που αιτιολόγησε τις Καζαντζακικές Αντιφάσεις, που μας απασχολούν εδώ.

Με την Ελένη στην αποικιακή έκθεση στο Παρίσι, 1931..

- Και, πράγματι, από πολύ νωρίς, ο συγγραφέας-μας θα πάρει τον ομμαθιών-του και θα πάει με τον Σικελιανό σαράντα μέρες στο Άγιον Όρος (1914), - "και νιώσαμε μ' ολόκληρο το κορμί-μας πως μας ανακρατούσαν φτερούγες αγγέλων" ("Αναφορά στον Γκρέκο"). Άσχετο αν σε λίγο θα ομολογήσει πως δεν την μπορούσε αυτής της μορφής την Ασκητεία: Είχε περάσει κιόλας η φάση αυτής της Υπόδυσης...

Μαρομάρινη πλάκα στο σπίτι του Καζαντζάκη στο Ηράκλειο Κρήτης.

- Μπορούσε όμως μίαν άλλη μορφή - και την ακολούθησε σ' όλη του σχεδόν τη ζωή: Μίαν ασκητική αφιέρωση να ξεχειλώσει τις δυνατότητες της Τέχνης - προκειμένου να εκφράσει μια κατεξοχήν βιωματική Κοσμοθεωρία !

"Ετούτης όμως της δεύτερης μορφής η ασκητεία καταπιανόταν να μα-

στορεύει την ενοποίηση Νου και Καρδιάς, μέσω της ΤΕΧΝΗΣ: Στο βάθος της Συνειδήσης, η Ενότητα αυτή μπορεί βεβαίως να βιώνεται - μένει όμως ο φοβερός αγώνας για την έκφρασή-της, για την αισθητοποιήσή-της για το ανέβασμά-της απ' τα βάθη της Συνειδήσης στην επιφάνεια των αισθήσεων - με το πινέλο, το καλέμι, τις νότες ή την πένα. Έλα όμως που ο στόχος αυτής της μεγαλοπιασμένης ψυχής του Κ. παραήταν υψηλός (δηλώνει πως θέλει να σώσει τον Θεό - μια ζωή ολόκληρη) ! Και, πώς να σώσεις τον Άχραντο με έναν κονδυλοφόρο...

Η τραγικότητα του Καζαντζάκη έγκειται ακριβώς στον υπερφιλόδοξο στόχο που είχε θέσει. Τραγικότητα διπλή και αξιολύβαστη:

(i) Ν' ανηφορίζεις, να στέκεσαι στην άκρη της Αβύσσου και να 'χεις το θράσος να την εκφράσεις κιόλας! Ακούστε τον ίδιο τον Καζαντζάκη πώς απελπίζεται, όταν περιγράφει τη συγγραφή της Οδύσσειάς του: "Η ζωή μου είναι χαμένη, δεν απέδωκα τίποτα - χάνομαι μέσα σε αραδιάσματα αλφαβητικών στοιχείων, δίνω στην καρδιά μου χ α ρ τ ι για να φάει- σα να 'ταν κατσίκια!" : Έχει ίσως επίγνωση της "αναντιστοιχίας προθέσεων και αποτελέσματος [...]". Το μεταφυσικό υπερθάρρος δεν μπορεί να κρύψει τον πανικό" (Δ. Φωτόπουλος, "Η επιστροφή του Οδυσσέα", Το Δέντρο, Μάιος 2007). Ο ίδιος ο Κ. όμως θα κάμει την ευστοχότερη διάγνωση : "Ό,τι γρά-

φω δεν θά 'ναι ποτέ άρτιο ως τέχνη. Γιατι η πρόθεσή μου ξεπερνά τα όρια της Τέχνης", (Σημειωματάριο, 18.08.1918). Ό,τι λέγαμε... Κι αυτή ακριβώς είναι η πρώτη όψη της τραγικότητάς του.

(ii) Η δεύτερη όψη αυτής της τραγικότητας είναι το γεγονός ότι με μιαν τέτοια μεγαλόστοχη ενασχόληση, δεν έχεις και πολλές δυνατότητες να συναμιλήσεις με το μεγάλο κοινό και με τους ομοτέχνους σου: Διότι, εύλογα, πάρα πολύ λίγοι απ' όλους αυτούς νοιώθουν την ανάγκη να εκφράσουν τα υπαρξιακά (έως και κοσμοθεωριακά) τους βιώματα μέσω της Τέχνης. Προτιμούν άλλες λύσεις:

- Την Σιγή - μια κατάσταση που ταιριάζει καλύτερα στα Άρρητα, αλλά δεν είναι έκφραση³, ή

- Την έλλογη διανοητική ανάλυση - παρ' όλο που ετούτη γυροφέρει μόνον και οριοθετεί το πρόβλημα (αλλ' έχει το πλεονέκτημα του σταθερού εδάφους δεν τρελλαινέσαι).

Έτσι λοιπόν, ο Συγγραφέας μας, ακροβατώντας ανάμεσα στην Τέχνη και την Υπέρβαση ήταν από χέρι καταδικασμένος στην Μοναξιά. Οι νέοι καιροί, εξ άλλου, μετατόπιζαν τα ενδιαφέροντα των Κοινωνιών-μας, γεγονός που μετατόπιζε και το λογοτεχνικό ιδεώδες: Οι επικές διηγήσεις δεν ταιριάζουν με τον νεωτερικό σχετικισμό-μας, ούτε με την ανάγκη-μας να εκφράσουμε την καθημερινότητα μ' έναν λόγο πιο ελλειπτικό και χαμηλότερων τόνων. Ετούτη η πλημυρίδα των νέων αναγκών, απέκοψε τον Καζαντζάκη στην νησίδα του σχεδόν μόνον. Αλλ' όχι λιγότερο σημαντικό και Μεγάλο. Και ακριβώς η σημερινή μας ωριμότητα, μας δίνει τη δυνατότητα να ξανακωπηλατήσουμε και να πάμε να τον βρούμε εκεί στο νησί-του. Με την ίδια ίσως λαχτάρα με την οποία βλέπομε στον ύπνο-μας τους Πατεράδες-μας, κι ευθύς απεκδυόμεθα τον "μοντέρνον" εαυτό μας...

Στο σπίτι του Γκρέκο στο Τολέδο (Ισπανία), μπροστά στον πίνακα, "Ο Άγιος Πέτρος μετανοών", 1950.

3. "Θαυρώ, ανώτερο πράγμα απο τη σιωπή δεν υπάρχει", (Ο Ασμβίβιαστος, σελ. 258) - άσχετο αν δεν την ασκούσε για πολύ...

3. Ο ιστορικός - φιλοσοφικός αναλυτής

Ας πάρουμε τώρα μία-μία τις πλευρές του ανθρώπου. Ας θυμώμαστε όμως ότι καμιά απ' αυτές δεν λειτούργησε πάνω στον Καζαντζάκη ανεξάρτητα απ' τις άλλες. Μιλήσαμε ήδη στην § 2.β για την πολυετή και έμμονη ενασχόληση του Συγγραφέα-μας με 10-15

Γκόττεσγκαμπ, 1926.

μεγάλα ιστορικά πρόσωπα, η οποία μάλιστα μετουσιώθηκε και σε αντίστοιχα έργα θεάτρου και μυθιστορήματος. Μιλήσαμε επίσης και για την συνεχή μελέτη της Φιλοσοφίας: Ο Καζαντζάκης μελέτησε (και τις περισσότερες φορές μετέφρασε πλείστα έργα) δέκα περίπου φιλοσόφων.

Νομίζω λοιπόν ότι μπορούμε να ξεκινήσουμε με μια φιλική για τον Καζαντζάκη διαπίστωση: Πέρασε μ' όλο-του το σώμα απ' το ποτάμι του παρελθόντος της Ανθρωπότητας: των Ηρώων, των Μεσσιών και των Φιλοσόφων. Η νεοελληνική γραμματεία δεν διαθέτει πολλούς λογοτέχνες με τέτοιο ρωμαλέο φιλοσοφικό υπόβαθρο. Κι είναι ετούτη μια ουσιώδης ιδιοτυπία του Καζαντζάκη. Επιτρέψτε μου μάλιστα να υπογραμμίσω το γεγονός ότι πριν

απ' την αισθητική ανάπλαση την οποία επεφύλασσε στον φιλοσοφικό λόγο, ο Καζαντζάκης ήταν σε θέση να δίνει και μια στέρα διανοητική ανάλυση των φιλοσοφικών ιδεών: θα αναφερθώ σε δύο παραδείγματα.

Το πρώτο αφορά τον Μπερξόν. Η ομιλία του Καζαντζάκη στον Εκπαιδευτικό Όμιλο ("Δελτίο", 22.01.1913) είναι απ' τα πιο κρυστάλλινα κείμενα που έχουν γραφθεί διεθνώς για τον φιλόσοφο του elan vital. Σημειώνω μάλιστα ότι ο λόγος του Καζαντζάκη στο κείμενο αυτό είναι φιλοσοφικός και λόγιος - τίποτε απ' τις (συνήθεις αλλού) απόπειρές του να οξύνει την εκφραστικότητα μέσω των λέξεων. Ετούτο το κάνει εδώ μέσω των αναλυτικών φράσεων. Δείγμα διανοητικής διεισδυτικότητας, έξω από κάθε ποιητική μετάπλαση που πιθανώς θ' ακολουθήσει. Απαντώντας στους άξεστους ντετερμινιστές, ο Κ. Βάζει τον Μπερξόν να λέει: "Λέγοντας πως τα ίδια αίτια φέρ-

νουν τα ίδια αποτελέσματα, παραδέχεσαι κατ' ανάγκην ότι είναι δυνατόν να ξανάρθει στη συνείδηση μία και η αυτή αιτία (όπως τούτο γίνεται στον φυσικό κόσμο). Συγχέεις δηλαδή πάλι τον ετερόγενο χρόνο με το ομόγενο διάστημα. Δύο στιγμές [όμως, είναι] αδύνατον να ξανάρθουνε στη συνείδηση όμοιες η κάθε στιγμή περιέχει την προηγούμενη [συν] και κάτι άλλο. Για τον Φυσικό, η ίδια αιτία παράγει το ίδιο αποτέλεσμα για τον Ψυχολόγο όμως, μια βαθιά εσωτερική αιτία, μια φορά μόνον δίνει το αποτέλεσμα της και ποτέ πιά".

Θα επισημάνω δε ότι ο έμμονος δημοτικιστής Καζαντζάκης, στον φιλοσοφικό λόγο δεν διστάζει να χρησιμοποιεί τις μετοχές "διαρρεύσας" (χρόνος) και "διαρρέων" (χρόνος), ως απαραίτητους τεχνικούς θα

Στο γραφείο του στην Αντίμπ (Γαλλία), 1956.

έλεγα όρους σ' αυτό το χρηστικό επίπεδο. Το ίδιο κάνει και με τον σεβασμό του τελικού "ν" στην αιτιατική ενικού των αρσενικών ονομάτων: Σ' αυτό το κείμενο, το βαθύ γλωσσικό-του αίσθημα δεν ανέχεται την αμφισημία ουδέτερου και αρσενικού: Και συχνά γράφει "τον χρόνο", "ζωντανόν οργανισμό", "σκοπόν έχει", κλπ.

" Εξ άλλου, περηφανεύεται ότι μελέτησε κατ' έκταση και βάθος τον Νίτσε - ο οποίος θα τον επηρεάσει, όπως ξέρομε, πάρα πολύ για ένα διάστημα: "την αμερόληπτον κρίσιν επί του Νίτσε έτι μάλλον κατέστησε δυσχερεστέραν η ατασθαλία και επιπολαιότης νιτσεϊστών τινών, οίτινες οικτρώς κατανώσιν οτέ μέν αναρχικοί δημοκράται, οτέ δε μοναρχικώτατοι δεσποτικοί και συνήθως γελοίοι", (Διατριβή επί Υψηγεσία, σελ. 20). Και είναι όντως ετούτη μια πολύ πρωτότυπη για την εποχή-της ερμηνεία του νιτσεϊκού "σκανδάλου".

" Θα επηρεασθεί όμως πολύ κι απ' τις ιδέες του Spengler περί Μεσσιανικής Καταστροφής. "Μονάχα ύστερα απ' τις φλόγες έρχεται η Αγάπη "πρώτα ο κόσμος ετούτος θα γίνει στάχτη, κι ύστερη θα φυτέψει ο Θεός το καινούργιο του αμπέλι λιπασμα καλύτερο απ' τη στάχτη δέν υπάρχει". (Ο τελευταίος πειρασμός, σελ. 362). Τέτοια

ερμηνεία δίνει, ίσως, ακόμα και στον ισπανικό εμφύλιο: "Όλοι αυτοί οι άνθρωποι, κυριεμένοι απ' την ανάγκη της μετὰ βατικῆς εποχής-μας, αλληλοσκοτώνονται [...] πίσω απ' τις πρόσκαιρες μάσκες που φορούν, κόκκινες ή μαύρες", (Ταξιδεύοντας-Ισπανία, σελ. 144). Ο Καζαντζάκης είχε διαβίου εμμονές ανάλογες με τη θέση

Μονή Δαφνίου, 1924.

αυτή τού εξτρεμιστή προφήτη Spengler, του συγγραφέα της "Παρακμής της Δύσης". Τα λέει στην "Ασκητική", τα λέει και στα θεατρικά - θα καταστραφεί ο παλιός πολιτισμός και θά 'ρθει καινούργιος. Οραματίζεται τη συντέλεια του δυτικού πολιτισμού περιδιαβαίνοντας τα ερείπια της Πομπηίας: "Να δώσει ο Θεός, έτσι να περπατήσω και στους έρημους δρόμους του Παρισιού και της Λόντρας", (Γράμματα, να') - αν και ετούτη η αφάνταστα σκληρή ιδέα πρέπει αλλού να αποδοθεί και θα μας απασχολήσει ξανά στην § γ.

Ωστόσο, ο Καζαντζάκης δεν ήταν φιλόσοφος. "Υποταγή σ' έναν ρυθρό ανώτερό-μου, που ξέρω πως θα με φάει, κι όμως χαίρομαι [...] Έχω εσωτερική ταπεινοφροσύνη γιατί

ξέρω καλά πως το τέρμα όπου θα φτάσω δεν ονομάζεται Νίκη - παρά τίποτα. [...] Τα ξέρω όλα αυτά, κι απ' την ανέλπιδη πίκρα-τους αντλώ όλη τη χαρά, αντοχή, σιωπή κι όλη την εργατικότητα που μπορεί να βαστάξει το σώμα κι η ψυχή μου", (Απάντηση στον Λ. Αλεξίου). Και λέει: "Βαθιές κι αγιασμένες οι πληγές που μου άνοιξε ο Νίτσε, και δεν μπορούσαν τα μυστικά βοτάνια του Μπέρξον να τις θαραπέψουν. [...] Ό,τι βαθύτατα πεθυμούσα δεν ήταν η γιατρεία - ήταν η πληγή" (Αναφορά, σελ. 328).

Με τέτοια ψυχολογικά δεδομένα, καταλαβαίνει κανείς ότι η Φιλοσοφία ως διανοητικό ενέργημα δεν ήταν η λύση για τον Καζαντζάκη. Το ξαναλέει κι ο ίδιος: "Η ιδέα η αφηρημένη η άσαρκη η φιλοσοφική, δεν μπορεί να χορτάσει την ψυχή τη σαρκοβόρα", (Ε-

πιστολές προς τη Γαλάτεια, αρ. 51).

Κατά συνέπειαν θα περάσει, παραλλήλως (στην αρχή) ή ολοκληρωτικώς (αργότερα), στο ενέργημα που είναι η Τέχνη.

4. Η τέχνη

"Διότι πράγματι λέγαμε ότι την συναίρεση του Νου και της Καρδιάς (την αναγκαιότητα της οποίας την ένοιωσε πρώτα φιλοσοφικά) - μέσω της Τέχνης θα μπορούσε να την αποπειραθεί. Και ναι μεν είχε προλάβει να 'πει "Σκοπός-μου δεν είναι η Τέχνη, μα να εκφράσω μιν νέα έννοια της Ζωής" (Ασυμβίβαστος, σελ. 28) - αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε να χρησιμοποιεί της Τέ-

Με την Ελένη στο σπίτι τους στην Αντίμπι (Γαλλία).

χνης τα μαγέματα, μια ζωή ολόκληρη - ακριβώς για να εκφράσει το Κοσμοειδωλό-του. Το λέει άλλωστε μόνος-του: "Αφήνοντας πίσου τις παλιές θεωρίες (το ίδιο παντού), γλύτωση απ' την Επιστήμη που με είχε κυριέψει, (γλύτωση) αργότερα απο τη Φιλοσοφία - έτσι τώρα θα γλυτώσω κι από την Τέχνη αγαπώντας-την πολύ, δινόμενος όλος σ' αυτήν", (02.05.1925, Ασυμβίβαστος, σελ. 150) - δηλαδή εξαντλώντας όλες τις όποιες δυνατότητές-της, κι ό,τι βγει. Αυτήν την απελευθερωτική δύναμη της Τέχνης την είχε βιώσει νωρύτερα: "Με βασάνιζε ο καϋμός μιας συμφιλίωσης του Θεού και του ανθρώπου. Όταν μεγάλωσα, θέλησα να λυτρωθώ από αυτή την έμμονη ιδέα μ' ένα έργο τέχνης", (400 γράμματα, λστ'). Κι ο οξυδερκέστατος Πρεβελάκης θα διαπιστώσει αργότερα πως "όταν οι ψευδαισθήσεις για μιν αφιέρωση στο επαναστατικό κίνημα έχουν διαλυθεί, το μόνο καταφύγιο που απομένει, είναι η ποιητική δημιουργία: ο Λένιν έκαμε τόπο στον Οδυσσέα", (Γράμματα, σελ. ξα').

" Η Τέχνη λοιπόν, λιμάνι καταφυγής αλλά και ταρσανάς επαναφυγής, καλείται να υπηρετήσει τα πιο δυνατά και τα πιο ποικίλοντα εν χρόνω βιώματά του Καζαντζάκη. Κάθε τόσο όμως συνειδητοποι-

εί το ανέφικτον του (ουσιαστικώς μεταφυσικού) στόχου του: "Αν ο νους δεν μπορεί (δεν είναι έργο του να επιχειρήσει πέρα απ' τα σύνορα την ηρωική απελπισμένη έξοδο⁴), νά 'ταν να μπορούσε η καρδιά μου!", (Ασκητική, σελ. 16). "Συμπυκνώνω σε μίαν αστραπόχαρη στιγμή τη σπορά, το φύτρωμα, το άνθισμα, το κάρπισμα και την εξα-

Με την Ελένη στη Πίζα, 1951

φάνιση [...]. Αχ, την αστραπή ετούτη ν' ατενίζουμε, να την κρατήσουμε μια στιγμή, να την οργανώσουμε σε ανθρώπινο λόγο", (Ασκητική, σελ. 61). Εδώ είμαστε λοιπόν: Να οργανώσουμε σε ανθρώπινο λόγο την Αστραπή⁵. Αυτό πάλευε ο έρμος. Αλλ' αυτό το θαύμα, προφανώς, γίνεται μόνον μέσω μιας Μεγάλης Τέχνης - άλλο βέβαια που ο ίδιος δέν θέλει να το παραδεχτεί πως κάνει Τέχνην: "Όλοι εδώ παίρνουν την Ασκητική, σαν έργο τέχνης - κανένας σαν κραυγή αναζήτησης και τρόμου", (Ασυμβίβαστος, σελ. 207).

Νομίζω λοιπόν ότι μάλλον φάνηκε καθαρά πως ο Καζαντζάκης, κατεχόμενος απ' το πάθος αναζήτησης ενός Κοσμοειδώλου, ζει σφοδρά μέσα στην Τέχνη, αλλ' είναι κι αδικόποα ανικανοποίητος απ' την Τέχνη⁶.

"Με το δικιο-του ίσως - στον βαθμό τουλάχιστον όπου ο ίδιος ανέμενε ότι η δια της Τέχνης αισθητοποίηση του μέσα Χάους, θα του επέτρεπε να αναγνώσει τα μέσα Χάος του. Όπως όμως ξέρουμε, τα Άρρητα και τα σκολιά δεν εκφράζονται εύκολα. Ο Στοχαστής εντωμεταξύ φλέγεται και ξάφνου βρίσκει μπροστά-του έναν Ήρωα: Έναν συγγενικό Διανοητή ή έναν Αγωνιστή με πρωτότυπες ιδέες και δυνατή δράση - ή κι έναν Μεσσία ακόμη. Και τότε λειτουργεί η Αρχή των συγκοινωνούντων ψυχοδοχείων. Όλη η ορμή-σου, η ανέκφραστη κι η ανικανοποίητη, διο-

4. Το βλέπετε ότι το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι η Υπέρβαση, συνεχώς και πάλιν...

5. Κι ύστερα σου λέει θα τον κρίνουν οι Φιλολογοί ή οι θεωρητικοί της Λογοτεχνίας μόνον έχουν όμως άραγε επαρκή αρμοδιότητα;

6. "Άλλα ήθελα, άλλα έπρεπε να κάνω, άλλα ίσως μπορούσα να κάνω - κι η ζωή μου πήγε χαμένη. Όλα αυτά που γράφω είναι, το ξαναλέω, Ersatz", (Ασυμβ. σελ.428)

χετεύεται προς τον Ήρωα: Μήπως άραγε ετούτος έχει πραγματώσει όσα εγώ ψυχανεμίζομαι; Τον μελετάω λοιπόν εμμόνως, τον βιώνω κατόπιν και μπαίνω στο πετσί-του τελικά - λέω ό,τι έλεγε, κάνω ό,τι έκαμε· με την ελπίδα πάντοτε ό,τι θα 'βρω έτσι και της δικιάς-μου ψυχής την Εκπλήρωση μέσω ενός δοκιμασμένου Προτύπου.

Κι είναι όλη ετούτη η διεργασία μια ξεκάθαρα "θεατρική" πράξη - άρα είναι μια πράξη εν Τέχνη, δεν είναι εν Λόγω (ο οποίος απλώς υποβοηθεί). Και υποβάλλω στην κρίση-σας την υπόθεση εργασίας που διατύπωσα ήδη στην §2: Ο Καζαντζάκης αγκάλιαζε ζεστά για ένα διάστημα μίαν Ιδέα ή έναν Ήρωα, μέσω βιώματος και μέσω υποδύσεως, και δονούνταν στην ίδια συ-

Με συμμαθητές του στο γυμνάσιο. Ηράκλειο, 1901.

χνότητα⁷. Έτσι, θέτω στην κρίση-σας έναν Καζαντζάκη Ηχείο τεράστιο, με μια γερή χορδή μέσα-του, που τεντωνόταν κάθε φορά και σ' έναν άλλο τόνο) για να βγάξει κατά διαστήματα άλλες φωνές-τις ποικίλες φωνές της Ανθρωπότητας. "Τόξο είμαι στα χέρια-σου Κύριε. Τεντωσέ-με να μη σπάσω. Μη με παρατεντώσεις γιατί θα σπάσω. Παρατέντωσέ-με κι ας σπάσω", (Πρατικάκης, 2007).

Κάποτε όμως, "τέλευε η θητεία" του (400 Γραμ. ξθ') στον κάθε Ήρωα που τον είχε "κυριεμένο" (Αναφορά, 190). Και τότε; Τότε ο Κ. Ξαναγύριζε έμμονα στην Οδυσσειά-του, με την ελπίδα να βρει Πρόρον μόνος του...

" Είς τούτο το μεταξύ όμως, όποιοι από μας:

- δεν έχουν μονοφάϊ το ελλειπτικό χαμηλότονο ύφος του σύγχρονου λογοτεχνικού συρμού,

- όσοι παραδέχονται την αναπόφευκτη αναλογία ανάμεσα στο

7. "Σ' όλη-μον τη ζωή ήμουν κυριεμένος απ' τις μεγάλες, ηρωικές ψυχές" (Αναφορά, σελ. 190). "Κι ασύνειδα διατύπωση 'Ηρακλή', 'Χριστό', 'Βούδα', για να ζήσω τον τρόπο εκφρασής τους", (Ασυμβίβαστος, 98), τα λέει ο ίδιος, δεν πολυχρηιάζεται την ερμηνεία μας.

ύψος του στόχου και στο ύψος του λόγου (άλλο Αισχύλος - κι άλλο Ευριπίδης),

- κι όσοι, τέλος, δεν σκιάζονται να ομολογήσουν πως, ναι, μερικές νύχτες νοιώθουν λίγη απ' την απελπισία του Jaspers πάνω στις Οριακές Καταστάσεις,

N. Καζαντζάκης, Α. Σικελιανός

όλοι αυτοί, λέγω, "σοφώτεροι των μη απατηθέντων"⁸, ενδέχεται να εκτιμήσουν καλύτερα τον στίχο: "πέτρες, νερό, φωτιά και χώματα, θα γίνουν όλα πνέμα κι η λασποφτέρουγη βαριά ψυχή γλυκά θα ξεκορμίσει, και θ' ανεβεί σα φλόγα γαλήνη - και θα χαθεί στον ήλιο", (Οδύσσεια, σελ. 27-30). Μια άποψη που επιτέλους δεν είναι μακριά και απ' τις σύγχρονες αντιλήψεις της Θεωρητικής Φυσικής.

Ο Καζαντζάκης παρά ταύτα, βρήκε στην Τέχνη κι άλλες χαρές - τα τελευταία χρόνια ιδίως: Στον πρόλογο του "Ζορμπά" δηλώνει πως από 'δώ και πέρα θα 'ρθει σε νηφάλια θερμή επαφή με τους ανθρώπους (όχι με τις λέξεις, αλλά με ζωντανούς ανθρώπους). Κι είδε η ανθρωπότητα ολόκληρη (ιδίως οι "μέσοι" ανα-

γνώστες - όχι η elite) τι ανθρωπιά μας έδωσαν τα καζαντζακικά μυθιστορήματα. Ο κουρασμένος μεταφυσικός ταξιδευτής, είχε διπλώσει τα κουπιά-του, κι ήρθε ξανά στη ζεστασιά του συνανθρώπου⁹- μέσω της Τέχνης πάλι.

"Ας ξανάρθουμε όμως πάλι στο μεγάλο και αλυσιτελές κονταροχτύπημά-του με την "οργάνωση της Αστραπής σε ανθρώπινο λόγο", με την "έκφραση της νέας ζωής", και με την εντολή του Θεού "άνοι-

8. Κατά τον ορισμό τού ψευδο-Αριστοτέλη περι τραγωδίας.

9. Λέει η Ελένη Σαμίον: "Κάποτε ο Οδυσσέας νικάει τον καλαμαρά: αμαρτία ο κόσμος απάνω νά 'ναι τόσο όμορφος, και συ να ζεις μέσα στους τέσσερις τοίχους και να τρέφεται μονάχα με το σκνάκι σου". Επρόκειτο βέβαια για μια ανάπαυλα μόνον τότε (Αύγουστος 1925, Ασυμβίβαστος, σελ. 152).

ξε τα μάτια-σου, θέλω να 'δω, στύλωσε τ' αυτιά-σου, θέλω ν' ακούσω". Τι θα γίνει μ' όλα τούτα; Ο καιρός επείγει. "Βιάζομαι", λέει ο Καζαντζάκης - αλλ' έχει δηλώσει πως απέτυχε! Σε τέτοιες περιπτώσεις, με τέτοια πίεση, η Συνείδηση δεν διαθέτει άλλους δρόμους: Αφήνει πίσω-της τις άλλες φιλοδοξίες (τις γνώσεις, την έκφραση), κι ορμάει προς την Υπέρβαση. Θέλω δηλαδή να 'πω ότι, υποσυνείδητα έστω, και για ορισμένα διαστήματα έστω, το πάθος του ανθρώπου ρίχνεται κατά την Ανηφόρα της Μεταφυσικής - ομολογημένης ή υποψώσκουσας. Έστω κι αν ετούτη η ατραπός είναι άρρητη, κι είναι για προσωπική χρήση μόνον...

5. Κι η νέα θρησκεία;

"Όλα τούτα μας φέρνουν τώρα στην μελέτη της θρησκευτικότητας του Καζαντζάκη. Απ' την άλλη μεριά όμως ο Καζαντζάκης είχε πολύ νωρίς καταλήξει σ' έναν ιδιότυπο Αγνωστικισμό - και επομένως δεν θα μπορούσε να ζητήσει παρηγοριά σε μια διαθέσιμη θρησκεία! Κι είναι ετούτο άλλη μια μορφή της τραγικότητας του ανδρός: Να θες απ' τη μιά κάτι βαθύτερο κι αμεσότερο που δεν σ' το δίνει η Φιλοσοφία, να περνάς στην Τέχνη για να 'πεις τα ανείπωτα¹⁰, αλλά κι εκεί να μην καταφέρνεις το Ύψος που θα 'θελες - κι απ' την άλλη, να μην μπορείς ν' ακουμπήσεις ούτε και σε μιαν έτοιμη ζεστή θρησκεία!

Εδώ όμως χωρεί, νομίζω, μια απόπειρα ανάλυσης αυτού του Καζαντζακικού Αγνωστικισμού. Διότι, πρώτα-πρώτα, η συνεχής αναζήτηση της θειότητας (σ' όλη-του τη ζωή) δεν μας επιτρέπει να κατατάξουμε τον Καζαντζάκη στους αδρούς αθέους με τις καθαρά διανοητικές περι' αθειάς "Βεβαιότητες"-τους: "Μπόρεσα να σταθώ στην

"Ω, Μάνα, που κάρπισες
το ασημένιο δέντρο
της ζωής κι υπόταξες
το θάμα, ήρθα στο
περιβόλι σου, χτυπώ
τη θύρα του σπιτιού σου,
κι είμαι όλος ένα κρίνο
ευαγγελικό κλειστό
και καταπόρφυρο,
σαν δόρατο στο χέρι σου,
Αμαζόνα"

10. "Πώς εγώ ο άνθρωπος της αφής, να καταστήσω να γράφω βιβλία, [δηλ.] να μετατοπίσω τον σκοπό-μου, απ' το σώμα το θερμό το ιερό του ανθρώπου, στ' άψυχο άναιμο χαρτί", (Τετρακόσια γράμματα, σελ. 139).

άκρα του γρεμού και να κοιτάζω την άβυσσο χωρίς φόβο μα, και χωρίς αναίδεια" (Αναφορά, σελ. 329), λέει. Κι εξ άλλου, ο Οδυσσέας-του τον Θεό θέλει να σώσει (δηλαδή να τον 'βρει και να τον νοηματοδοτήσει). Λέει: "Ο Οδυσσέας [κι] ο Θεός-μου τί αγωνία να σωθούν καταφεύγοντας σ' έναν

Με την Ελένη στην αποικιακή έκθεση στο Παρίσι, 1931.

άρτιο στίχο - κι η καρδιά-μου λιώνει", (Ασυμβίβαστος, σελ. 141). Εξ άλλου, "Ο Οδυσσέας ξεπερνάει τα σύνορα του ανθρώπου και πάει - δημιουργώντας τον Θεό με την πλήρη του καραβιού του", (Ασυμβίβαστος, σελ. 146).

Ετούτα όλα, λέω, δέν μοιάζουν με αγοραία αθεΐα, αλλά μάλλον με ένα ασίγαστο μεταφυσικό πάθος. Ήδη απ' το 1918 έγραφε: "Με τραβά ο ανώτατος διάπυρος κύκλος της θεότητας· και η Τέχνη δεν με χωρά", (Ασυμβίβαστος, 87). Όλα λοιπόν μιλούν για έναν "αγωνιστικό αγνωστικισμό", δηλαδή για την αναζήτηση μιας "Νέας θρησκείας" όπως θα την λέει κι ο ίδιος.

"Μαζί με τον Άγγελο Σικελιανό, σέβονται την πίστη των πατέρων¹¹, αλλά θέλουν και να στήσουν

μια Νέα θρησκεία. Στην "Αναφορά στον Γκρέκο", θέλει να μετασχηματίσει (και εδώ!) μια γνωστή θρησκεία, και να της δώσει συγχρονισμένη μορφή. Κι ακόμη, "Πρέπει ν' αναδιοργανώσουμε τον χριστιανικό ασκητισμό, να του φυσήξουμε πάλι δημιουργική πνοή" (Αναφορά, σελ. 204). Όλα ίσως είχαν αρχίσει απ' τον καιρό της εφηβείας του, όταν στο μάθημα της Φυσικής πρωτάκουσε πως η Γη "δεν είναι το κέντρο του Σύμπαντος" κι ότι "ο άνθρωπος δεν είναι το κανακάρικο πλάσμα του Θεού [παρά] δισέγγονος του πιθήκου", (Αναφορά, σελ. 116, 117). Ετούτο το πρώτο τ ρ α ύ μ α, τον έβγαλε φαίνε-

11. "Πώς ζήσαμε τη ράτσα μας, την πίστη των πατέρων, πώς εχαιρητήσαμε τη ζωή που νψώνεται σάν σαΐτα της θείας χάριτος προς τα ουράνια", (Ημερολόγιο, σελ. 61)

ται απ' την προστατευτική απλή Πίστη αλλά δεν τον απομάκρυνε απ' τον δρόμο για Θεό. Μόνο που τώρα ο δρόμος έγινε μονοπάτι ανηφορικό και κακοτράχαλο - με αμφίβολο τέρμα... Το πάθος της θειότητας, όμως, έμενε. Τόσο, ώστε να γράφει στο "Συμπόσιον" (σελ. 61) ετούτους τους φοβερούς στίχους για την Παναγιά:

"Ω, Μάνα, που κάρπισες το ασημένιο δέντρο
της ζωής κι υπόταξες το θάμα,
ήρθα στο περιβόλι-σου, χτυπώ τη θύρα
του σπιτιού-σου,
κι είμαι όλος ένα κρίνο ευαγγελικό
κλειστό και καταπόρφυρο,
σαν δόρατο στο χέρι-σου, Αμαζόνα"

"Κι εδώ βρισκόμαστε μπροστά στην πιό παράξενη (αξιοσέβαστη εγώ θα την έλεγα) απ' τις Αντιφάσεις τού Καζαντζάκη. Η ενδιάθετη μυστική-του, ιδιοσυγκρασία θα τον στριφογυρίζει στον "διάπυρο κύκλο της θεότητας", (Ασυμβίβαστος, 87) - παρά τον Αγνωστικισμό του.

"Αλλιώς δέν εξηγείται πώς, εβδομηκοντούτης σχεδόν, γράφει στον Πρεβελάκη "Υπάρχει λοιπόν ένας θρησκευτικός *mystique* μέσα μου;", (Τετρακόσια Γράμματα, σελ. 660). Ενώ, λίγα χρόνια νωρύτερα (1948) σημειώνει στα τετραδιάκια-του: "Πρήστηκε το χείλι-μου την ώρα που 'γραφα στο μυθιστόρημα ["ο Χριστός ξανασταυρώνεται"] πως πρήστηκε ο ήρωας που θά 'κανε τον Χριστό" (Ημερολόγιο, σελ. 247) - πεντακάθαρη ψυχοσωματική θρησκευτική μέθεξη δηλαδή.

Εξ άλλου, ο προσεκτικός μελετητής του μέλλοντος ενδέχεται να εντοπίσει και κάμποσες έμμονες τάσεις πανενθισμού στον Καζαντζάκη. Ακούστε-τον:

- "Εμείς θα σώσουμε το Θεό μετουσιώνοντας την ύλη σε πνέμα", (Ασκητική, 72)

- "Να χυθώ να σμιξώ με τον Αόρατο. Να σωπάσει ο νούς, ν' ακούσω τον Αόρατο να φωνάζει", (Ασκητική, 17)

- "Πέτρες, νερό, φωτιά και χώματα θα γίνουν όλα πνέμα", (Οδύσσεια, στίχ. 28-30)

- "Ζεύτηκα στην αιώνια ρόδα κι εγώ, μαζύ με τα πουλιά και με τ' άστρα, κι ένοιωθα θαρρώ για πρώτη φορά ποιά η αληθινή λευτεριά

- να μπεις στο ζυγό του Θεού - θέλω να 'πω της αρμονίας", (400 Γράμματα, υστ')

- "Αγαπώ όλους τους ανθρώπους, κι ίσα [μ' αυτούς] αγαπώ όλα τα ζα, τα δέντρα, τ' άστρα - συναλθητές σαν μια πομπή ιερή", (Στεφανάκης, σελ. 527)

- "Ο φίλος-μου κάρφωσε το μάτι-του πάνω στην μυγδαλιά την ανθισμένη μες στην καρδιά του χειμώνα, έκανε το σταυρό του σαν σε θαυματουργό εικόνισμα κι έμεινε άλαλος. Είπα στη μυγδαλιά: Αδελφή, μίλησέ-μου για το Θεό - κι η μυγδαλιά άνθισε", (Αναφορά, σελ. 233).

Γυμνασιακά χρόνια, 1898. Αυτός στον κύκλο.

- "Πιστεύω στ' αναρίθμητα προσώπεια που πήρε ο Θεός στους αιώνες, και ξεκρίνω πίσω απ' την άπαυτη ροή Του την ακα-

τάλυτη ενότητα", (Ασκητική, σελ. 97).

- "Μακάριοι όσοι Σε λύτρωσαν: σμίγουν μαζύ σου Κύριε, και λεν Εγώ και Συ είμαστε ένα", (Ασκητ. 98).

Όλα τούτα δεν έχουν νομίζω προσεχθεί αρκετά. Κι έχουν επικρατήσει περισσότερο οι εντυπώσεις απ' τις οιονεί-μηδενιστικές θέσεις του Καζαντζάκη. Υποβάλλω όμως στην κρίση-σας την άποψη ότι και αυτές οι θέσεις είναι απλώς άλλη μια απελπισμένη "απόκριση" μιας βασανισμένης ψυχής. "Τι αγωνία", λέει, "να κυνηγάς το Θεό. Έπαιρνα έναν δρόμο, άβυσσος έπαιρνα άλλον δρόμο, πάλι άβυσσος. Ξανάρχιζε η φυγή κι η καινούργια πορεία - κι άξαφνα ξεχάσκιζε πάλι η ίδια άβυσσο. Μα τώρα στα γεράματα, στέκομαι εμπρός στην άβυσσο ήσυχια - δεν φεύγω πια", (Αναφορά, σελ. 452).

Προσέξτε όμως ότι ο Καζαντζάκης ετούτην την Άβυσσο θέλει να την καρπίσει!. Τούτο είναι το σημαντικό. Ακούστε: "Πώς μπορείς να φτάσεις στο σπλάχνο της Άβυσσος και να την καρπίσεις; Αυτό, δεν μπορεί να ειπωθεί. Ο καθένας έχει και τη λύτρωση τη δική του, απόλυτα ελεύθερος", (Ασκητική, 96). Ιδίως μάλιστα όταν, λίγο προ-

τύτερα, ο Καζαντζάκης είχε ρητώς σημειώσει πως "ο καθένας, αφού τελέψει τη θητεία-του σε όλους τους άθλους, [...], ωριμάζει ολάκερος σιωπηλά αιώνια με το Σύμπαντο", (Ασκητική, 96).

Ετούτες είναι νομίζω οι πιο κυρίαρχες θέσεις του Συγγραφέα-μας, η δε μονόχρωμη απομόνωση της φράσης-του "το ένα τούτο δεν υπάρχει" δεν αντιπροσωπεύει ολόκληρη την εμπειρία του βίου του. Παρά είναι άλλη μιά απ' τις κραυγές-του, όταν εβίωνε τις Grenzsituationen - όπως κι καθένας μας.

Άλλωστε, η κραυγή αυτή δεν είναι παρά ένα διαφορετικό όνομα της σκοτεινής Αβύσσου - την οποία παρά ταύτα ο Καζαντζάκης ήθελε να την καρπίσει ! Ας μη μιλάμε λοιπόν αβασάνιστα για "μηδενισμό"¹²...

6. Ο μονιάς κι η κοινωνία

"Κι όμως, ο Καζαντζάκης δεν ήταν ένας βέρος Αναχωρητής. Ήταν Μονιάς - αλλά ορεγόταν πάντοτε την κοινωνική δράση (άλλη μια απ' τις τραγικές Αντιφάσεις του).

- "Θα μάθω μια τέχνη - μαραγκός. Έτσι θα δουλεύω στη Ρουσία τρεις ώρες τη μέρα, και θα γυρίζω στα χωριά. Εκεί θα δοκιμάζω τον Λόγο που φέρνω", (Επιστολές προς τη Γαλάτεια, σελ. 120)

- "Να μπορούσα να 'κανα το πήδημα. Ν' αφήσω πίσω μου στον άλλο όχτο τα γραψίματα και την ποίηση, και να μιλήσω στους ανθρώπους [...]. Να συμπλέξω την ιδέα-μου με τις σύγχρονες ανάγκες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές). Η ιδέα η αφηρημένη, η άσαρκη, η φιλοσοφική - δεν μπορεί να χορτάσει την ψυχή τη σαρκοβόρα", (Επιστολές προς τη Γαλάτεια, σελ. 171)

- "Για να φτάσω στον Σκοπό-μου χρειάζεται ένα πήδημα, που μόνο υπόδειγμα ζωής μπορεί να 'ναι - ποτέ Τέχνη και γράψιμο", (Ασυμβίβαστος, 98).

Όλα τούτα, καθώς κι η θητεία-του στο Υπουργείο Κοινωνικής Περιθάλψεως επί Βενιζέλου (αλλά κι η μετέπειτα προεδρία-του στη

12. Πιο σωστά ο Πρεβελάκης υιοθετεί τον χαρακτηρισμό "ηρωικός πεισιμισμός", παρά "ηρωικός μηδενισμός" όπως τον είπαν άλλοι, (Κ. Στεργιόπουλος, Δέντρο, 148).

Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση), σημαίνουν ξακάθαρα ότι ο Καζαντζάκης εστόχευε σ' ολόκληρη την Ύπαρξη, όπως αυτή επιβεβαιώνεται (i) στον Κόσμο (Επιστήμη), (ii) στο μέσα Χάος (Τέχνη) και (iii) στο Διπλανό την ψυχή (Φιλότητα κι Αλληλεγγύη). Και, στο σημείο αυτό, νομίζω ότι έχομε υποχρέωση να αποδώσουμε δικαιοσύνη στον

Με τον Παναΐτ Ιστρατί.

Συγγραφέα-μας. Δεν μπορούμε ν' απομονώσουμε τα επιμέρους επίπεδα της πολυεδρικής προσωπικότητας του: Ήθελε να είναι (και κατά διαστήματα υπήρξε) Επιστήμων/ Φιλόσοφος, Καλλιτεχνίτης και Πολιτικός.

Κι ενώ απ' την πρώτη ιδιότητα πέρασε γρήγορα (κρατώντας έστω το υπόβαθρο ενός ορθολογισμού ιδιότυπου), στην τελευταία ιδιότητα μαινόβγαине κατά διαστήματα - οι περιστάσεις κι ο χαρακτήρας-του δεν ευνοούσαν την μακρόπνοη πραγμάτωση του προς τη Δράση έρωτός του. Γι' αυτό και κατά διαστήματα κουράζεται - και επιστρέφει σ' ό,τι εκείνος έβαζε πάνω απ' όλα, δηλαδή το "χρέος" να βρει και να εκφράσει σε Λόγο ένα Κοσμοειδωλο¹³:

- "Να χαίρονται, να τρων καλύτερα, να φωτίζονται οι ανθρώπινες μάζες, είναι βέβαια σκοπός άξιος του ανθρώπου. Μα εγώ όλα τούτα τα θε-

ωρώ μικρές πρακτικές illusionis, ψίχουλα για την καρδιά μου", (Ασυμβίβαστος, 270).

- "Ό,τι θα 'θελα πάνου απ' όλα είναι να μπορούσα να δουλέψω, ακινητώντας σ' ένα σημείο", (Ασυμβίβαστος, 271).

- "Τον Σβάιτσερ τον γνώρισα πάρα πολύ αργά. Είχα πάρει ολότελα άλλο δρόμο για να εκτελέσω το χρέος μου".

13. Ενοχλούμαι που κάμποσοι ερευνητές βαφτίζουν αυτήν την τάση του Κ. με τον όρο "ιδεολόγημα". Στην παγκόσμια περιπέτεια του πνεύματος δεν έλλειψαν ποτέ οι μεγάλες Αφηγήσεις και δεν έχομε κανένα δικαίωμα να στενεύομε τη Λογοτεχνία μέσα στην περιγραφή των διαπροσωπικών σχέσεων της γειτονιάς-μας μόνον.

Τι λέγαμε; Αν είχε γνωρίσει τον γιατρό του Λαμπαρενέ νωρύτερα, θα τον είχε "βιώσει/ υποδυθεί" κι αυτόν, για να δονηθεί όπως εκείνος...

"Είχε όμως προηγηθεί ο Λένιν. Και μάλιστα ως (ιονεί αναμενόμενο στην ψυχή του Καζαντζάκη) επιστέγασμα του καταστροφικού μεσσιανισμού του Spengler. Έτσι κι αλλιώς, ο Καζαντζάκης έρρεπε

προς μίαν "εκδικητικό-τητα προς τους καλοκαθισμένους" που λέει κι ο Πρεβελάκης (Τετρακόσια Γράμματα, μα'). Κι είχε προηγηθεί και μια δυσερμήνευτη κραυγή-του όταν μια νύχτα, χαμένος σ' ένα βουνό, αντίκρυσε από μακριά τα φώτα ενός χωριού: "Θα σας σφάξω όλους". Τώρα, μετά την ρωσική επανάστα-

Στην αυλή της villa Manolita στην Αντίμπ, Γαλλία, 1948.

ση, ο Καζαντζάκης βιώνει στο πετσί-του τον Μπολσεβίκο, και γράφει στη Γαλάτεια σχετικά με τους Εκμεταλλευτές: "Αυτοί ξεπέφτουν, ατιμάζουν αποχτηνώνονται εμείς μαθαίνομε να σιχαινόμαστε και να μισούμε και νά 'μαστε ανένδοτοι. Όλος ο κόσμος τρεκλίζει, αγωνιά, χάνεται· αυτό δεν μπορεί να βαστάξει πολύ", (Επιστολές προς τη Γαλάτεια, 112-119). Ετούτη η χορδή-του, αυτή τη φορά, συντονίζεται επικίνδυνα με την περιρρέουσα βουή: "Φωτιά! Να το μέγιστο χρέος-μας σήμερα. Φωτιά, να καθαρίσει η γης. Μισούμε, είμαστε άδικοι, σκληροί", (Ασκητική, 80). "Έναν σκοπό ανώτερό μας - όπου θα χρησιμέψουν και θ' αγιάσουν οι μόχτοι-μας και τα εγκλήματα", (Ασκητική, 51). Ακόμα και τα εγκλήματα αγιάζουν μέσα σε ένα ποιητικό κείμενο-κραυγή...

Κι εδώ πια, ετούτη η μέθη, αυτός ο συντονισμός με τον περίγυρο (για έναν Μεγάλο Σκοπό, έστω) εύκολα θα μπορούσαν να κατηγορηθούν ως αμοραλισμός ή και ως αφέλεια. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι η Ασκητική είναι ένα βιβλικό ποίημα - δεν είναι πολιτική διακήρυξη. Κι ύστερα, σκεφθείτε ετούτον τον ευαίσθητο άνθρωπο να ζει στην

κατεστραμμένη Γερμανία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Να βλέπει την απέραντη δυστυχία ενός εξαθλιωμένου λαού στους δρόμους, κάθε μέρα¹⁴. Σκεφθείτε λοιπόν αυτές τις συνθήκες - κι ίσως να ιδείτε με συμπάθεια αυτό το "ποιητικό" μίσος του.

Πολύ δε περισσότερο που δεν ήταν μαρξιστής ("το μεταφυσικό μου αίσθημα δεν είναι αρκετά στοιχειώδες"), δεν ήταν κομμουνιστής ("αυτήν την πνευματική ψώρα δεν την έπαθα¹⁵"), κι απάνω απ' όλα: που ομολογεί "δεν είμαι άνθρωπος της δράσης¹⁶".

"Παρ' όλ' αυτά, όμως, συμφωνεί με την μπολσεβικική ταχτική! Σε βαθμό που θα δηλώνει (1929) ότι "ο κομμουνισμός σήμερα είναι ο μόνος κανόνας δράσης" (Ασυμβίβαστος, 273). Και να φέγει τον παλιό συμπορευτή-του τον Παναΐτ Ιστράτη για ένα τσουχτερό άρθρο που δημοσίευσε, κριτικάροντας ορισμένες κακές καταστάσεις στη Σοβιετική Ένωση. Και να σκεφθεί κανείς ότι στο ίδιο γράμμα-του προς την Ελένη Σαμίου, στα 1929 (Ασυμβίβαστος, 274), ο Καζαντζάκης παραδέχεται φαρδιά πλατιά ότι "χωρίς άλλο, αυτά που λέει ο Παναΐτ είναι αλήθεια"! Άσε που την ίδια ακριβώς χρονιά, γράφει

Με τον φίλο του Θεόδωρο Χαιρέτη, Ηράκλειο, 1901.

στον Πρεβελάκη περί Ρωσίας: "Οι επαναστάτες έγιναν βολεμένοι, οι βολεμένοι γρήγορα καταντούν συντηρητικοί, και σιγά-σιγά οι συντηρητικοί γίνονται αντιδραστικοί", (400 Γρ., σελ. 152). Παρά ταύτα, λέει: "Το άρθρο αυτό (του Ιστράτη) θα κάμει κακό στη Ρουσία - και με κάνει ν' αγαναχτώ". Περιέργως, δυο χρόνια πριν (1927) είχε κι ο ίδιος διαπιστώσει ότι "υπάρχει στη Ρουσία κάποιος

14. Ακούστε με πόσην κατανόηση εισάγει τούτο το δύσκολο θέμα η Ελένη Σαμίου στην Εισαγωγή του "Ασυμβίβαστου", σελ. 18: "Με την καρδιά πτωμένη, ο άντρας τούτος τριγυνοῦσε τα σοκάκια του Βερολίνου παρακολουθώντας την τραγωδία τού νικημένου. Γυναίκες ξέστηθες πεινασμένες, να παραδίνονται στα πεζοδρόμια. Μικρομάνες να πετάνε τα μωρά-τους στο ποτάμι [...]. Από μακριά, η φωνή του Λένιν ακουγόταν μανλιστικά".

15. Τετρακόσια γράμματα, σελ. μζ'

16. Τετρακόσια γράμματα, σελ. 273

embourgeoisement, οι arrivistes είναι arrivés και δεν σαλεύουν", (Ασυμβίβαστος, 271). Αλλά κι ακόμα νωρίτερα (1925), είχα καταλήξει, λέει, στο συμπέρασμα ότι εκείνοι που θα δημιουργήσουν την νέα Kultur δεν είναι οι κομμουνιστές. "Ποτέ οι κατώτερες τάξεις δεν δημιούργησαν πολιτισμό" (Στεφανάκης, 196). Βαρειές κουβέντες δηλαδή. Κι αντιφατικές...

Κι η Αντίφαση συνεχίζεται: Ακόμα και πολύ αργότερα, θα "δικαιολογήσει" την εισβολή των σοβιετικών τάνκς στην Ουγγαρία (Δέντρο, 177) με ανάλογη αντίφαση:

- Ναι μεν "ολόκληρος ο ουγγρικός-λαός ήταν δυσσαρτημένος. Είχε βαρεθεί τη ρωσική κατοχή γιατί: α) κάθε κατακτητής είναι α-

παισιος, β) οι Ρώσοι φερθήκανε σκληρά και εκμεταλλευθήκανε ασυνείδητα ψυχικές, οικονομικές και πνευματικές πηγές του τόπου".

- Όμως "αν η αντίδραση έβγαине νικήτρια [...], θα κινδύνευε σ' όλη την Κεντρική Ευρώπη ο κομμουνισμός. Ο ρωσικός στρατός ήταν υποχρεωμένος να επέμβει. Η επέμβαση ήταν βίαιη, άγρια, απάνθρωπη. Ο καπιταλισμός εκμεταλλεύτηκε ξεδιάντροπα τη βιαιότητα της επέμβασης".

Δυστυχώς, σ' αυτό το κείμενο η κάθε φράση αντιφάσκει με την αμέσως προηγούμενή της...

Εδώ λοιπόν, δεν κινδυνεύομε να αδικήσομε τον Συγγραφέα-μας αν πούμε ότι μάλλον έμπλεξε ως αλεπού στο παζάρι: Άμα δεν είσαι τελικά άνθρωπος της δράσης (όσο κι αν το επιθυμούσες), κι όταν δεν είσαι πολιτικός (αφού άλλες είναι νυχθημερόν οι προτεραιότητές σου¹⁷) - πώς μπορείς να αναδέχεσαι συνυπευθυνότητα για φαινόμενα, στα οποία αφενός δέν συμμετέχεις και για τα οποία αφετέ-

Με την Ελένη, την Μελίνα Μερχούρη και τον Ζιλ Ντασέν στο "Ο Χριστός ξανασταυρώνεται" στις Κάννες, 1957.

ρου δεν διαθέτεις όλα τα δεδομένα για να τα κατανοήσεις; Άλλωστε, στα 1929, ο ίδιος ο Καζαντζάκης γράφει στον Πρεβελάκη: "Για τη Ρουσία, άλλοτε που με ατέλεια την ήξερα, μπορούσα να μιλώ ώρες (και με βεβαιότητα) συμπληρώνοντας με τις επιθυμίες-μου (ή με τις ιδέες μου) ό,τι δεν ήξερα", (Τετρακόσια Γράμματα, 180). Ανα-

Φοιτητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1902.

γνωρίζει δηλαδή την τάση-του για "ευχολογικές πεποιθήσεις". Κι όμως τόλμησε. Κι έγραφε (στα 1925, στην "Ομολογία Πίστεως") : "Ακλονήτως πιστεύω, ζώμεν το τέλος της αστικής κοινωνικής τάξεως. Η τάξις των εργαζομένων μοιραίως θα την διαδεχθεί". Μακάρι να ήξερε τί έγραφε...

Ήθελε όμως, με την μεγάλη καρδιά του, διψούσε κοινωνική δικαιοσύνη¹⁸. Αργότερα όμως έμαθε - κι αυτό είναι προς τιμήν του. Στο Σοσιαλιστικό Μανιφέστο (1945) άλλα θα 'πει :

(i) Το κόμμα των μπολσεβίκων εκμηδένισε με τη βία τους αντιπάλους-του, τους στέρησε τα πολιτικά-τους δικαιώματα και δημιούργησε ένα κράτος δικτατορικό.

(ii) Το κόμμα μας θα καταλάβει την εξουσία μόνον με την συγκατάθεση

της πλειοψηφίας του λαού.

(iii) Η γραμμή (μας) δεν μπορεί να καθορίζεται απ' τα συμφέροντα της πολιτικής ξένου κράτους.

Και διερωτάται κανείς εδώ: Τί απέγιναν εκείνες οι "μετακομμουνιστικές", απάνθρωπα σπεγκλεριανές, απόψεις του, του 1929; "Να αιστανόμαστε ανδία μπροστά στην επιπόλαιη αισιοδοξία [των κομμουνιστών]. Μπήκαμε στην εποχή τούτη τη φοβερή για νά 'ρθει η λύτρωση, η καταστροφή του κόσμου τούτου, κι η δημιουργία ενός

17. "Τρελός ο έρωτας της μοναξιάς. Μοναξιά αδυσώπητη, αμείλικτη, άγια. Όταν πεθάνω, θα πάρω να μπάζω στον παράδεισο το μάνταλο που τραβούσα κάθε νύχτα και κλείδωνα την πόρτα, ανατριχιάζοντας από εντυχία", (Ασμβίβαστος, 275-276).

18. "Ο Καζαντζάκης πίστευε πως χρέος-μας ήταν να βοηθήσουμε το νέο κόσμο" (την ΕΣΣΔ) "να στερεωθεί στα πόδια-τον και να προκόψει", (Ελ. Σαμίου, Ασμβίβαστος, 270).

άλλου, όπου η λατρεία της μηχανής, της λογικής και του πρακτικού σκοπού να θεωρούνται ανάξια αγαθά", (400 Γράμμ., 155). Ετούτο το εξώφθαλμα πολιτικό κείμενο, βρίσκεται στους αντίποδες των καζαντζακικών θέσεων του σοσιαλιστικού μανιφέστου, του οποίου οι τίμιες πολιτικές θέσεις θα γίνουν ακόμη σαφέστερες σε σχετική συνέντευξη του Καζαντζάκη σε αθηναϊκή εφημερίδα, όπου (Παπαθανασόπουλος, 83-85):

- Προφητικότερα εδήλωνε: "ακλόνητα πιστεύω πως η άμεση μορφή που θα πάρει η πραγματικότητα σ' όλον τον πολιτισμένο κόσμο είναι η σοσιαλιστική δημοκρατία [...], ως ικανοποιητική και δίκαιη λύση στα φοβερά και κατεπείγοντα προβλήματα της εποχής που ζούμε". (Τώρα, η εποχή που ζούμε δεν οδηγεί στην "καταστροφή του κόσμου και της λογικής"),

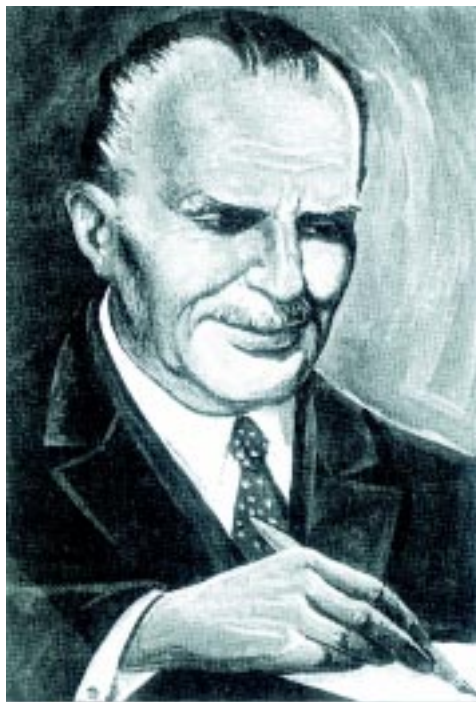
- Άφοβα (και ουτοπικά) οραματιζόταν την ολοκλήρωση της Ελλάδας με εδάφη ("Β. Ηπείρου, Ανατολικής Θράκης και Κύπρου"...

- Και πάλι άφοβα (και δικαιοτάτα) έθετε ως προσπατούμενο "να πάψει η αδελφοκτόνα διχόνοια, να γαλινέψει η ομαδική-μας ψυχική παράκρουση". Καίρια και σπουδαία θέση - διότι όντως παράκρουση ήταν αυτό που μας κατέτρυχε τότε.

Οραματιζόταν, πάντως, τη σύσταση ενός ενιαίου σοσιαλοδημοκρατικού κόμματος - πρόβλεπε όμως τον ρόλο του εαυτού-του ως μεταβατικό. Έτσι, αυτή τη φορά δεν ερχόταν σ' αντίφαση μ' αυτό που συνήθιζε να λέει: "Είμαι μια ηθική συνείδηση. Δεν ανήκω σε καμιά ιδεολογία. Όταν ανήκεις σε κόμμα, δεν βλέπεις καθαρά", (Στεφανάκης, 197).

Έχω λοιπόν σχηματίσει τη γνώμη ότι η τελευταία αυτή σημαντικότερη δήλωση του Καζαντζάκη ήταν η πιο αντιπροσωπευτική του χαρακτήρα του.

Επομένως, τη ρουσική περιπέτειά-του εγώ την έχω κατανοήσει

κάπως έτσι:

- Πρώτον (όπως λέγαμε) ως διακηρυγμένη πορεία προς την κοινωνική δικαιοσύνη, πορεία στην οποία εξ αγαθής προθέσεως πήγε μάλλον ξυπόλητος - και μπλέχθηκε στο δρόμο. Κι ήταν πολύ δύσκολο ν' αλλάξει ριζικά τον αρχικό-του θαυμασμό προς τους σοβιετικούς¹⁹.

Πρώτος από αριστερά στη Κνωσό, 1925.

- Δεύτερον ως έντονη υπαρξιακή συγκίνηση (αισθητικής κατά βάθος φύσεως): "Μου αρέσει η πρώτη επιφοίτηση, η σφοδρή, η πυρφόρος η φοβερή στιγμή. Τα επίλοιπα, το πώς αυτή καναλιζάρεται στη φρόνιμη καθημερινή ανάγκη, δεν μ' ενδιαφέρουν υπερβολικά", (Στεφανάκης, 200).

Ευτυχώς, λέω, που με το τελευταίο επίρρημα έσωσε την ουμανιστική-του υστεροφημία - διότι, αλλιώς, μια τέτοια ντιλεντάντικη αντίληψη για την Ιστορία δεν θα τον κολάκευε.

- Και τρίτον ως μια κατανοητή ανθρώπινη αναγνώριση των υπέροχων δημιουργικών χρόνων που πέρασε ταξιδεύοντας, τιμώμενος και εργαζόμενος στη Ρωσία - δίπλα σ' έναν λαό σπουδαίον και δίπλα σε μια καλλιτεχνία μοναδική²⁰.

Όσο δε για τις εμμονές της 10-ετίας του 1920 υπέρ του "γαία πυρί μιχθήτω", θέλω να τις αποδίδω στον απόηχο της εποχής κατά την οποίαν, με τον ένθεο ζήλο-του, ο Καζαντζάκης ήταν "κυριεμένος" απ' τον Νίτσε και τον Spengler. Και διότι είπαμε: Ο Καζαντζάκης τελικώς, δεν ήταν ούτε Φιλόσοφος, ούτε Πολιτικός - αλλά μαχόταν συνέχεια με τον εαυτό-του για να στήσει και να βιώσει ένα ατομικό υπαρξιακό κοσμοείδωλο. Και το πλήρωσε ετούτο πανάκρι-

19. Άσχετο αν ετούτο δεν επηρέασε την αρνητική έναντι του Κ. στάση των Ελλήνων κομμουνιστών (βλ. λ.χ. Πρατικάκης, σελ. 127)...

20. "Δεν λέγονται οι συγκινήσεις που μου έδωκαν οι άνθρωποι (της Ρουσίας), οι ποταμοί, οι εκκλησίες, οι χωριάτες, οι ερημίτες, οι ιδέες κι οι προσπάθειές τους", (400 Γράμματα, 157).

βα: Και με τις Αντιφάσεις-του και με την ανάλωση του εαυτού-του από μια παμφάγα εσώτερη φλόγα...

"Κι όμως, ο Καζαντζάκης ήταν μια μεγάλη καρδιά.

Η σκληρότητα απέναντι του εαυτού-του, η απίστευτη εργατικότητα, η λιτότητα κι η μοναχικότητα που τον χαρακτήριζαν, δεν επηρέασαν καθόλου την πανθομολογούμενη φυσική ευγένειά του. Ιδού μερικά ψήγματα:

- Πνεύμα θυσίας: "Δουλειά στο Υπουργείο ως τα μεσάνυχτα. Έχω τον ηδονικόν ίλιγγο της υπερκόπωσης. Έχω αδυνατίσει πολύ. Είναι κι αυτό μια μέθοδος να δίνει κανείς το αίμα-του για την Πατρίδα...", (Ασυμβίβαστος, 92).

- Αντοχή στην ανέχεια: Καταθέτει η τότε γυναίκαδελφή-του Έλλη Αλεξίου: "Ο Φέξης δεν του 'δωσε κάτι λεφτά που του χρωστούσε. Ο Κ., μη έχοντας τη δεκάρα για το τραμ, ήρθε στο σπίτι με τα πόδια.

Ο υπουργός Περιθάλψεως Σπυρίδων Σίμος ενημερώνει το ΥΠΕΞ ότι ο Ν. Καζαντζάκης επέστρεψε στην Τιφλίδα μετά το σύντομο ταξίδι του στο Παρίσι, τον Αύγουστο του 1919, όπου είχε πάει προκειμένου να ενημερώσει ο ίδιος τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο για την τραγική θέση των Ελλήνων του Καυκάσου και του Πόντου εξαιτίας των πολιτικών ταραχών που επικρατούσαν στην περιοχή.

Περάσαμε με τσάι, χωρίς ψωμί ένα-δυο μέρες. Ο Νίκος απρόσβλητος: Το πρόγραμμα το ημερήσιο της ζωής-του συνεχιζόταν αναλλοίωτο [...] απ' τις έξη η ώρα το πρωί", (Έλλη Αλεξίου, "Ένας Μεγάλος" Ν. Εστία, Χριστούγεννα 1977).

- Μετριοφροσύνη: "Ο Κ. πρόλαβε τις πρώτες ενδείξεις της παγκόσμιας επιρροής-του, και ξέρουμε πώς τις δέχθηκε με έναν χαριτωμένο, φιλοσοφημένο, στωικό στοχασμό: "Μα αυτό λοιπόν είναι η δόξα; Εγώ είμαι ένα τίποτε", (Έλλη Αλεξίου, Ελευθεροτυπία 15).

Εθελοντής στους Βαλκανικούς πολέμους 1912 - 1913.

- Μετριοπάθεια: Προς τον Λευτέρη Αλεξίου για μια αρνητική "φιλολογική" κριτική που έκανε στον Καζαντζάκη: "Ό,τι καλό λες για μένα, μου φαίνεται υπερβολικό. Ό,τι με φέγγεις, είναι αρμονισμένο με τις αρετές και τις αδυναμίες μου", (Στεφανάκης, 375).

- Μακροθυμία: "Ο Μάρκος Αυγέρης (αρνητικός για τον Καζαντζάκη κριτικός) μαζί με την Γαλάτεια (πρώην σύζυγος²¹ του Καζαντζάκη), πήγαν το 1939 να κάνουν Πάσχα στην Αίγινα. Ο Καζαντζάκης τους δέχεται στο σπίτι-του πολύ φιλικά. Δεν μνησικακούσε. Για δε τον "λίβελλο" του Αυγέρη, γρά-

φει στον Πρεβελάκη: "Διάβασα την κριτική ήσυχα, απλοϊκά, σχεδόν χαρούμενα. Η ανώτατη αμοιβή είναι να μην έχεις καμιάν αμοιβή", (Σ. Αλεξίου, Δέντρο, 19)

- Καλή προαίρεση: "Όταν οι αντίμαχοι των εσωτερικών-του αντιθέσεων έπεσαν εξαντλημένοι στο πεδίο της μάχης, ο Καζαντζάκης απόμεινε ένας καλής προαίρεσης και αναμφισβήτητης καθαρότητας ανθρωπιστής", Ν. Βρεττάκος, στο Δ. Ραυτόπουλος, Δέντρο, 136).

- Ανθρωπισμός: "Συζητήσαμε με τον Καζαντζάκη για την ανάγκη αναβίωσης του ανθρωπισμού - ενός νέου μαχητικού ανθρωπισμού,

21. Όταν η Γαλάτεια, 30 χρόνια μετά τον χωρισμό-τους, θα γράψει τον λίβελλο "Άνθρωπος και Υπεράνθρωπος", ο Κ. θα πεί: "Καϊμένη Γαλάτεια, δεν της άξιζε τέτοιο τέλος", (Αστυβίβατος, 641).

που θ' αναχαιτίσει τη βία και την ταπείνωση του ανθρώπου", (Α. Σβάϊτσερ, στον Στεφανάκη, 160)

- Φιλ-Ανθρωπία : "Να τεντώσω το μυαλό-μου, να δημιουργήσω μια μεγάλη ιδέα, που να μπορέσει να δώσει καινούργιο νόημα στη ζωή, καινούργιο νόημα στον θάνατο - και να παρηγορήσει τους ανθρώπους", (400 Γράμματα, κβ').

- Αφιλοκέρδεια: Όταν ο Καζαντζάκης αρρώστησε από ένα κακοφρομισμένο εμβόλιο που του κάνανε στη Καντόνα, οι Κινέζοι έσπευσαν να του στείλουν ένα σημαντικό ποσό για τα έξοδα του νοσοκομείου. Κι ο Καζαντζάκης απαντά: "Η ηθική-σας υποστήριξη μας φτάνει τα χρήματα επιτρέψτε-μας να τα στείλουμε πίσω. Ο κινεζικός λαός τα έχει περισσότερο από μας ανάγκη", (Στεφανάκης, 164). Και λέει ο Νίκος στην Ελένη καθώς πήγαινε στην Τράπεζα για να επιστρέψει το έμβασμα: "Κυττάξτε να μη χάσουν τίποτα με την αλλαγή που έγινε σε μάρκα", (Ασυμβίβαστος, 651). Και να σκεφθεί κανείς ότι είχε εντωμεταξύ αφίσει στους Κινέζους όλα τα έργα-του, παραιτούμενος όλων των δικαιωμάτων του! (Ασυμβίβαστος, 651).

- Αξιοπρέπεια στον πόνο (απ' την Τραγωδία "Προμηθέας Πυρφόρος):

MANA: Τα σπλάχνα σου όλα τ' αντρειωμένα
με λύσσα τα ξεσκίζει και τα τρώει

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ : Κι εγώ, για πές μου,
σούρνω φωνή - για πέρφανα σωπαίνω;

MANA: Δέ με ρωτάς ο πόνος πώς θα πάψει,
μόνο ρωτάς πώς τον κρατάς τον πόνο!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ: Αυτό με νοιάζει μοναχά η ψυχή μου!

- Φιλία: Όταν γινόταν λόγος για την υποψηφιότητά του για το Nobel, (1946) ζητά να είναι συν-υποψήφιος με τον Άγγελο Σικελιανό, παρ' όλο που είχαν περάσει 25 χρόνια, αφότου του είχε γράψει "χωρίσανε πια οι δρόμοι μας". Σημειώνει, στα 1946: "Έγραφα προχτές του Σικελιανού και του λέω να θελήσει να ενωθούν τα ονόματά-μας αναπόσπαστα, γιατί στην αγάπη, ένα πράγμα μοιραζόμενο, διπλασιάζεται", (400 Γράμματα 544).

- Γενναιοφροσύνη: Όταν έχανε το Nobel, που δόθηκε στον J.R. Jimenez (1956), και στον A. Camus²² (1957), τους γράφει αμέσως και τους συχαίρει με πολύ-πολύ θερμά λόγια, (Ασυμβίβαστος, σ. 651).

- Μοναχικότητα: "Ήμουν πρόθυμος και με μεγάλη χαρά να τους βοηθήσω όλους τους αγαπούσα και τους πονούσα - μα απο μακριά.

Αγαπώ με πάθος τη μοναξιά, τη σιωπή", (Στεφανάκης, 180).

Κι όμως, όταν δούλευε για την παλιννόστηση των Ελλήνων απ' τον Καύκασο (1919), έγραφε: "Ο αγώνας, η επαφή με τους ανθρώπους μου κάνουν πολύ καλό", (Ασυμβίβαστος, 91). Βέβαια, εδώ ήταν οι άνθρωποι γενικώς - όχι τα πρόσωπα στις κοινωνικές συνανα-

στροφές που μάλλον δεν του ταίριαζαν.

- Ηνομηματοδότηση της καθημερινότητας: Ήθελαν με την Ελένη να πετάξουν κάτι παλιές τριμμένες ταρτάρικες παντούφλες. Ο Καζαντζάκης τις τύλιξε προσεκτικά σ' ένα πετσετάκι μαζί με ένα ρόδι ("να το προσφέ-

Ζεύγος Καζαντζάκη και το ζεύγος Ευελπίδη με τον Πρόεδρο της Κινεζικής Βουλής.

ρουν οι παντούφλες στον Χάρο"), και τις έριξε τελετουργικά στη θάλασσα δεμένες με μια πέτρα. "Ήξερε να δίνει γέψη στην παραμικρή καθημερινή λεπτομέρεια", θα γράψει πολύ αργότερα η Ελένη, (Ασυμβίβαστος, 287-288).

- Έρωτας: "Ευτυχία, όταν κάθε βράδυ θα κουβεντιάζουμε πάλι σα δυο προνομιούχες, αγαθές, αμόλευτες ψυχές και δυο σώματα που αγαπιούνται και θέλει το ένα το άλλο", (Ασυμβίβαστος, 291).

- Γυναίκες: "Στον πυρετό-μου έκλεινα τα μάτια κι έβλεπα κι αποχαιρετούσα όλες τις αγαπημένες μορφές. Όλες ήσανε γυναίκες. Αν πέθαινα, μόνο γυναίκες θά 'ρχονταν να με αποχαιρετήσουν και να κλαίνε. Το ξέρω, κανένας άντρας", (Ασυμβίβαστος, 142) (Ο "πύρινος κύκλος" απ' τις Εβραίες που του αφοσιώθηκαν στη Γερμανία - καθώς κι όλες όσες τον είχαν ερωτευθεί: Όλες τις ερωτευόταν - παρ' όλο που ο ίδιος σπάνια έδινε κεντρική θέση στον σωματικό

22. Ο Camus θα γράψει αργότερα στην Ελένη πως "ο Καζαντζάκης άξιζε την τιμή εκατό φορές περισσότερο", (Ασυμβίβαστος, 652).

έρωτα).

- Τρυφερότητα: "Lenotsohka αγαπημένη, καλό είναι να μη μιλήσω πια μαζί Σας απόψε. Δεν μπορώ να κρατήσω την καρδιά μου. Αν είστε μαζί-μου, ίσως δεν θα 'λεγα τίποτα, μα θα βλέπατε πάλι τα μάτια-μου ξαφνικά να γεμίζουν δάκρυα. Κι ύστερα θα γελούσα, τινάζοντας το κεφάλι", (Ασυμβίβαστος, 186).

Σε όλα τούτα, εγώ λέω ιδού ο Άνθρωπος Νίκος στην εσωτερή-του κατάσταση, χωρίς την κόκκινη αρματωσιά που φόρεσε για να πάει να σώσει το Θεό...

" Εξ άλλου, ετούτην την δια βίου εκστρατεία για το στέριωμα του κοσμοειδώλου-του ("για να οργανώσουμε σε ανθρώπινο λόγο την Αστραπή", όπως έλεγε), την ξεχνούσε, όταν ταξίδευε. Κι ήταν νομίζω παγκόσμιο φαινόμενο Ταξιδευτή-Διανοούμενου: Μήνες ατέλειωτους έλλειπε, όταν κάθε τόσο έπαιρνε των ομμαθιών-του, κι ίσως δεν είναι τυχαίο που διάλεξε τον Οδυσσέα για αρχηγό του. Προσοχή όμως: στα ταξίδια-του, τα ενδιαφέροντά-του γίνονταν πολύ πιο γήινα²³ κι ανθρώπινα: "Όταν, ύστερα από χρόνια, θέλω να φέρω στη μνήμη-μου τις τοπινές χαρές [του ταξιδιού], όχι οι πνευματικές - άλλες χαρές πίο σωματικές (πίο κοντά στη ζεστασιά του ανθρώπου) κάθονται ασάλευτες στη μνήμη και με κοιτάζουν με τρυφεράδα και θλίψη μεγάλη", (Αναφορά, 181). "Ένοιωσα πάλι πόσο η ευτυχία απάνω στη γης είναι κομμένη στο μπόι του ανθρώπου δεν είναι σπάνιο πουλί να το κυνηγάμε, πότε στον ουρανό και πότε στο μυαλό-μας η ευτυχία είναι ένα κατοικίδιο πουλί στην αυλή-μας", (Αναφορά, 182).

Κουβαλούσε όμως παρά ταύτα (στα Ταξίδια και παντού) την Κρήτη! Διότι:

- Μικρός "ένοιωθα απάνω στους ώμους-μου την Κρήτη. Αν δεν κάτεχα καλά το μάθημα, η Κρήτη ντροπιάζονταν", (Αναφορά, 100)

- "Είμαι βαθύτατα ενωμένος με όλο τούτο το νησί, όπως το λουλούδι με τις ρίζες του...", (Ασυμβίβαστος, 151)

- "Μόλις μπήκα στο μουσείο Greco, [...] χτύπησε η καρδιά-μου σήμερα ένοιωσα σαν ποτέ την ψυχή μου. Η συνάντηση τούτη των δυό Κρητικών ήταν τόσο ορμητική...", (Ασυμβίβαστος, 184-185).

Ετούτες οι θέσεις είναι παράξενες για έναν κοσμοπολίτη-διε-

23. *Ίσως γι' αυτό συνέδεσε τα ταξίδια-του με τη Συνείδηση της Γης, απ' τον καιρό της αναστροφής-του με τον Σιελιανό.*

θμιστή σαν τον Καζαντζάκη. Αλλά είπαμε, ο Συγγραφέας μας εβίω-
νε στο πετσί-του, "παρίστανε" ιδέες και πρόσωπα που κατά καιρούς
τον κυριεύαν : Πώς να μην έχει κυριευθεί κι απ' τη γλυκειά πατρί-
δα...

Στο γραφείο του στην Αντίμπ (Γαλλία), 1956.

μια παράδοση λεβεντιάς και αγωνιστικότητας: "Σχεδόν δεν κοιμού-
μαι με κυριέψε πάλι η manía να εξαντλήσω τα θέματα. Μα ας είναι καλά
ο πατέρας-μου που μου 'δωκε θηριώδη υγεία", (Ασυμβίβαστος, 182).
Έτσι νόμιζε τουλάχιστον στα 1926. Όμως ήταν γεννημένος και με μια
σωματική τροχοπέδη: Μετά τα σαράντα-του άρχισαν τα συμπτώματα
μιας σοβαρής ασθένειας του αίματος. Εμφανίζονταν συχνές αλλερ-
γίες και οιδήματα στο πρόσωπο, συνοδευόμενες και με συμπτώματα
κόπωσης. Τα αντιμετώπιζε όμως με την παροιμιώδη σκληρότητα προς
τον εαυτό-του, εργαζόμενος όπως ξέρουμε εξοντωτικά. Παράδειγμα:
"Η ψυχή-μου πάλευε μήνες με τον 'Τρίτο Φάουστ' κι εξάντλησε το
κορμί. Η ψυχή επέμενε ανήλεη τυραννούσε τη σάρκα. Διαμαρτυρή-
θηκε τέλος το κορμί, κατά την αναντηρήσιμη μέθοδο που συνηθίζει - αρ-
ρωσταίνοντας", (Ασυμβίβαστος, 637). Κι ετούτο το φαινόμενο "σκλη-
ρή δουλειά" κι ύστερα "κάποια αρρώστια", θα συμβαίνει αρκετά συ-
χνά στη ζωή του.

Στα 1952, τέλος, σ' ένα νοσοκομείο του Παρισιού γίνεται η διά-
γνωση της σοβαρής ανωμαλίας της λέμφου που τον ταλαιπωρεί τόσα

7. Η αρρώστια, ο θάνατος και το σθένος

Πριν απ' τον επι-
λογο αυτής εδώ της
ανθρωπογραφικής
απόπειρας, ας επι-
τραπεί κι η υπόμνη-
ση μερικών πολύ
γνωστών γεγονότων
του τέλους της ζωής
του Συγγραφέα-
μας.

" Ο Καζαντζά-
κης γεννήθηκε με

χρόνια. Και, σαν να μη φτάνει αυτό, μετά από μια σοβαρή μόλυνση, χάνει το 'να μάτι του... Στα 1954, στο νοσοκομείο του Freiburg θα βαφτίσουν την αρρώστεια του, "καλοήθη λεμφοειδή λευχαιμία". Η εργατικότητα όμως ενδυναμώνονταν²⁴.

Θα μπαίνει πλέον κάθε χρόνο στο νοσοκομείο για θεραπεία. Έτσι έκανε λοιπόν και το Μάρτη του 1957. Και παρ' όλο που ένοιωθε κουρασμένος, φεύγει με την Ελένη για την Κίνα - θριαμβευτική και καταπιεστικότερη - πορεία. Τον Αύγουστο, βγαίνοντας απ' την Κίνα υποχρεώνεται να κάνει ένα εμβόλιο ευλογιάς και χολέρας στο δεξιό-του χέρι: Ο γερμανός γιατρός-του όμως δεν τον είχε ενημερώσει ότι η κορτιζόνη, την οποίαν έπαιρνε, δεν ήταν συμβατή με τέτοια εμβόλια. Κι εξ άλλου, ο Κινέζος υγιεινομικός υπάλληλος θα του δώσει λανθασμένες οδηγίες για την περιποίηση του χεριού. Σε λίγο, το χέρι-του θα έχει γαγγραινωθεί. Επιστρέφοντας, μπαίνει σε νοσοκομείο της Κοπεγχάγης, τους συνιστούν όμως να τον πάνε στο Freiburg για να είναι αρμοδιότερη η θεραπεία εν σχέσει και με τη λεμφοπάθειά-του. Φθάνει πράγματι σχεδόν κατάκοιτος στο Freiburg - και ώ του θάματος, γίνεται καλά, χωρίς τελικώς να χρειασθεί να του κόψουν το χέρι²⁵.

Όμως, εκεί, την άθλια εκείνη στιγμή παραδοκούσε η επιδημία της ασιατικής γρίππης που εκείνην την περίοδο έκανε θραύση στη Γερμανία. Κι ο Καζαντζάκης δεν θ' αντέξει άλλο ετούτη τη φορά...

" Τον περιμένει όμως τον θάνατο 74 χρόνια τώρα - ιδίως κατά τις ευτυχισμένες στιγμές της καθημερινότητας: "Η εφήμερη στιγμή παίρνει ξαφνικά έκταση και ένταση αιωνιότητας. Για τη στιγμή αυτή, αξίζει τον κόπο να γεννηθεί κανείς - και δεν πειράζει που θα πεθά-

Και θέλει να 'βγει η
Ελένη στο παράθυρο
και να φωνάξει:
Φεγγάρι, άστρα,
δέντρα, νύχτα μαύρη -
εσείς που τόσο σας
αγάπησε -
ο Καζαντζάκης σας
δεν είναι πιά.

24. Δεν άκουγε την παλιά συμβουλή της φίλης-του της Elisabeth που τον 'γραφε (1926) "να φροντίζετε το σώμα-σας, και να μην το ξεχνάτε ολότελα" (Ασμβίβαστος, 184).

25. Είναι εντυπωσιακό και εδώ το θάρρος του Καζαντζάκη όταν είπε στην Ελένη "φέρε χαρτί και μολύβι" για την εξουσιοδότηση προς τους Γιατρούς. Και δοκιμάζει να γράφει με τ' αριστερό, για ν' αρχίσει να συνηθίζει...

νει", (Ασυμβίβαστος, 290).

Όμως, όπως θυμηθήκαμε και σ' όλα τα προηγούμενα, ο άθλος είν' βαρύς, κι οι ώρες μετρημένες: "Να προλάβουμε να την τελειώσουμε [την Οδύσσεια του Ομήρου], να μὴν κατέβω κουτσοπόδαρος στον Άδη", (Αναφορά, 11). "Έτσι μού 'ρχεται να κατέβω στο σταυροδρόμι και να

"Μαζεύω τα σύνεργά μου
(όραση, ακοή, γέψη,
όσφρηση, αφή, μυαλό),
βράδιασε πια,
τελεύει το μεροκάματο,
γυρίζω σαν τον
τυφλοπόντικα σπίτι μου,
στο χώμα.

Όχι γιατί κουράστηκα να
δουλεύω, δεν κουράστηκα,
μα ο ήλιος βασίλεψε"

ζητιανεύω: Ελεημοσύνη αδερφοί! Ένα τέταρτο της ώρας ο καθένας. Αχ, λίγον καιρό, να προλάβω, να τελειώσω το Έργο! Ύστερα, καλώς να ορίσει ο Χάρος", (Αναφορά, 13). Ανθρώπινη απαντοχή, αλλά και καμάρια για το ανθρώπινο γένος: "Λυπόμουν την ψυχή του ανθρώπου, θάμαζα τα κατοθρώματά-του: Πώς μπόρεσε αυτό το ταπεινό μεταξοσκουλήκκο να βγάζει απ' το σπλάχνο-του τόσο μεταξύ θεικό - κι άξαφνα μια χοντρή πατούσα περνάει και πατάει το θαματοργό σκουλήκι" (Αναφορά, 329). Εδώ μισοκρύβεται μια διαμαρτυρία για τον παραλογισμό του θανάτου. Αλλ' έρχεται μια αξιόπρεπη παρηγο-

ριά: "Είμαστε εμείς οι θνητοί το τάγμα των αθάνατων - κόκκινο κοράλι το αίμα μας και χτίζομε νησί απάνω στην άβυσσο", (Αναφορά 18). Και θα υποστηρίξω πως ετούτο είναι το συνεπέστερο κλίμα του ηρωϊκού αγνωστικισμού του Καζαντζάκη.

Και ετοιμάζεται: "Ο ήλιος βασίλεψε, θάμπωσαν τα βουνά οι οροσειρές του μυαλού-μου κρατούν ακόμα λίγο φως στην κορφή τους, μα η άγια νύχτα πλακώνει - ανεβαίνει από τη γης, κατεβαίνει απ' τον ουρανό. Και το φως ορκίστηκε να μην παραδοθεί μα το ξέρει, σωτηρία δεν υπάρχει - δεν θα παραδοθεί, μα θα σβήσει", (Αναφορά, 17). Έτσι, στα 1956, ο Καζαντζάκης υποπτεύεται: "Αποχαιρετώ, αποχαιρετώ... Γρήγορα θα κάμω ένα γύρο στον κόσμο ν' αποχαιρετήσω όλους τους τόπους που χάρηκα. Έχετε γεια", (Ασυμβίβαστος, 634).

Και στα 1957, στο Freiburg, είναι έτοιμος: "Μαζεύω τα σύνεργά-

μου (όραση, ακοή, γέψη, όσφρηση, αφή, μυαλό), βράδιασε πια, τε-
 λεύει το μεροκάματο, γυρίζω σαν τον τυφλοπόντικα σπίτι μου, στο
 χώμα. Όχι γιατί κουράστηκα να δουλεύω, δεν κουράστηκα, μα ο ήλιος
 βασιλεψε", (Αναφορά, 17). Ή αλλιώς: "Λάμπει ο Οδυσσέας με τα
 κουπιά, κι έρχεται ήσυχια ο θάνατος και καθίζει αντίκτρα του, στην
 πλώρα. Είναι απaráλλαχτος με τον Οδυσσέα - γέρος κι αυτός με
 άσπρα γένια, όλο πληγές. Χαμογελάει ο ένας στον άλλον, αρμενί-
 ζουν αμίλητοι. [...] Κι ο Οδυσσέας σέρνει φωνή (πετιούνται απ' τα
 μνήματα οι παλιοί συντρόφοι) και δίνει με το χέρι το σημάδι του
 μισεμού: 'Όρτσα, παιδιά, και πρίμο φύσηξε του Χάρου το αγεράκι",
 (400 Γράμματα, 479).

Κι η Ελένη κάνει τώρα την καρδιά-της κόμπο, και περιγράφει:
 "Από την πρώτη μέρα, όταν ήρθαν να του κάνουν κορτιζόνη, άπλωσε
 το μπράτσο και μουρμούρισε und jetzt Schluss! Τις λίγες ακόμα
 ημέρες που του 'ταν γραφτό να ζήσει, παράπονο δεν βγήκε απ' τα
 χείλη του. Διψώ, διψώ - όμως έλεγε συνέχεια.

Την άλλη νύχτα, κάποια στιγμή, τα μάτια-του γλάρωσαν.

— Νίκος μου, Νίκος μου, μ' ακούς αγάπη μου;

Έμεινε ακίνητος. Πήρα το αριστερό-του χέρι και το απόθεσα στο
 κεφάλι-μου: "Δώσ' μου την ευχή σου, Καλέ μου. Κάνε ν' ακλουθή-
 σω τον δρόμο που χάραξες".

Και θέλει να 'βγει η Ελένη στο παράθυρο και να φωνάξει: Φεγ-
 γάρι, άστρα, δέντρα, νύχτα μαύρη - εσείς που τόσο σας αγάπησε - ο
 Καζαντζάκης σας δεν είναι πια.

Ήταν η ώρα δέκα και είκοσι στις 10 Οκτωβρίου του 1957.

Η Άβυσσο που τον περίμενε να την καρπήσει - τον πήρε τελικά
 τον Νίκο-μας... ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Ν.Κ. "Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας", Εκδ. Καζαντζάκη, 2006
2. Ν.Κ. "Συνπόσιον", Εκδ. Καζαντζάκη, 1971
3. Ν.Κ. "Αναφορά στον Γκρέκο", Εκδόσεις Καζαντζάκη, 2007
4. Π. Προβελάκης: "Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Προβελάκη", Εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, 1984
5. Ελ.Ν. Καζαντζάκη: "Νίκος Καζαντζάκης, ο Ασυμβίβαστος", Εκδ. Καζαντζάκη, 1998
6. Ν.Κ. "Ασκητική", Εκδ. Καζαντζάκη, 2007
7. "Νέα Εστία", Αφιέρωμα Νίκος Καζαντζάκης, Χριστούγεννα, 1977
8. Θ. Παπαθανασόπουλος: "Γύρω στον Καζαντζάκη", Εκδ. Καστανιώτη, 2000
9. Γ.Ε. Στεφανάκης: "Αναφορά στον Καζαντζάκη", Εκδ. Καστανιώτη, 2007
10. "Βιβλιοθήκη", (ένθετον Ελευθεροτυπίας), Αφιέρωμα "Ο άγνωστος Καζαντζάκης", 27.07.2007
11. Ημερολόγιο 2007 Ν. Καζαντζάκης, Εκδ. Καζαντζάκη, 2007

“Νίκος Καζαντζάκης”

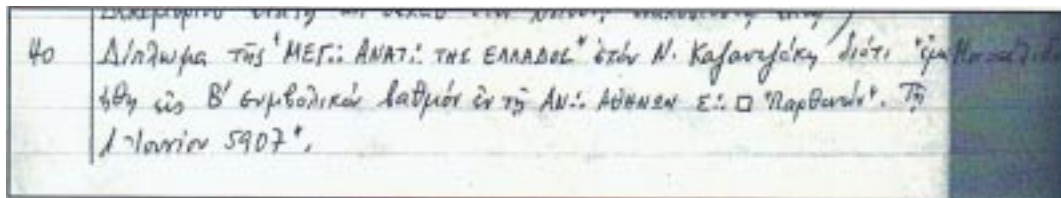
Ο Θεοσεβούμενος, ο στοχαστής, ο τέκτων

του Δημήτρη Ι. Μπρούχου

Ο στοχαστής που δεν δίστασε να κοιτάξει τον Θεό και τον δαίμονα κατά πρόσωπο...

Κι όταν μιλάμε για Καζαντζάκη, μιλάμε για μια οντότητα φωτισμένη από γεννησιμιού της και με αποστολή για την ανθρωπότητα.

Αν δεχθούμε ότι η Τέχνη του Λόγου δεν είναι άλλη από την κατεργασία της ψυχής κι αυτή με τη σειρά της δεν είναι άλλη από τη “λάξευση του ακατέργαστου λίθου” κι αυτή με τη σειρά της δεν είναι άλλη από Άσκηση της Βασιλικής Τέχνης (όχι μιας τέχνης που είναι προνόμιο των βασιλιάδων αλλά εκείνης που ως δεσπόζουσα θέληση προσδίδει στο πνεύμα κραταιή και αδάμαστη ισχύ, ώστε να μην κάμπτεται μπροστά στο δίκαιο του ισχυροτέρου, εκφραζόμενο μάλιστα και εκδηλωνόμενο μέσα από την έμπρακτη Αγάπη, περιβάλλει τελικά τον ασκούντα την τέχνη με την πορφύρα και το στέμμα και τον καθιστά βασιλιά)... μέχρι την οικοδόμηση του Ναού της Αρετής, τότε ο αδ.: μας ο Νίκος έτσι κι αλλιώς, ως ένα πρόσωπο μύθου, απέδωσε το έργο του στον Μεγάλο Αρχιτέκτονα. Ένα έργο όχι ταπεινά προσωπικό μα με μήνυμα οικουμενικό και πανανθρώπινο, πως πίσω από κάθε πυρωμένη φιλοσοφική αγωνία, πίσω από κάθε κακοτράχαλο ανηφορικό μονοπάτι, στις πιο απόκρημνες γωνιές του νου, πίσω από κάθε ιδέα που προάγει τόσο δα την ανθρωπινή σκέψη (που είναι και το κέντρο του Σύμπαντος), υπάρχει ο Θεός.

Απόσπασμα από τον κατάλογο εκθεμάτων του “Μουσείου Καζαντζάκη” στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης.

Όπως ο καθείς τον αντιλαμβάνεται. Όπως ο καθείς τον οραματίζεται. Όπως ο καθείς τον θέλει. Άλλος δυνάστη. Άλλος Δεσπότη. Άλλος προφήτη. Άλλος σπασμένο στα δώδεκα αρχαία κομμάτια. Άλλος εκδικητή. Και άλλος Φως, Ειρήνη και προπαντός Αγάπη. Μα, "θέλει η αγάπη φρόνηση, θέλει ταπεινοσύνη...". Αυτή την Αγάπη για ΟΛΑ μας την περνάει μέσα από την εφημερότητα της Αθανασίας και μέσα από την αθανασία της Εφημερότητας.

Αν δεν υπήρχε ύλη δεν θα υπήρχε ζωή. Αν δεν υπήρχε ζωή, δεν θα υπήρχε Λόγος, Σκέψη. Αν δεν υπήρχε Σκέψη δεν θα υπήρχε Έκφραση. Στα πρόσκαιρα ζωντανά σώματα δύο ρέματα παλεύουν: Ο ανήφορος προς τη σύνθεση και ο κατήφορος προς την αποσύνθεση. Και τα δύο ρέματα τεράστιες ακατάλυτες, άναρχες ορμές, πηγάζουν από την Πρωτογενή Ουσία.

Αυτή την τέχνη λοιπόν, αυτός ο Μέγας Εργάτης την κατεργάστηκε απ' όλα τα στάδια, τα ύψη και τα βάθη. Με καταδύσεις, έβγανε μια φούχτα Ζωή από τον πάτο της θάλασσας και την ίδια στιγμή, ξερίζωνε τα χέρια του απ' τις μασχάλες υψώνοντάς τα στον ουρανό για να κόψει μια βούκα απ' το ζεστό ψωμί της Γνώσης. Από τη "Μεσημβρία" μέχρι το "Μεσονύχτι", σ' έναν αέναο κύκλο δουλειάς και τις πέντε ανυφάντρες μέσα του να υφαίνουν και να ξυφαίνουν τον καιρό, τον τόπο, την ύλη και το πνέμα, πότε με θλίψη, πότε με υπομονή, πάντα νηφάλιος με αντρεία στον ίλιγγο της ανηφόρας οικοδομώντας την άβυσσο.

"Πολλές φορές έχω ντραπεί στη ζωή μου, γιατί συνέλαβα τον εαυτό μου να μην τολμάει να κάνει ό,τι η ανώτατη μέσα μου παραφροσύνη - η ουσία της ζωής - μου φώναζε να κάμω".

Πήρε απ' τους ευεργέτες του (τα ταξίδια και τα ονειράτα), τα εργαλεία για να βαδίσει αποφασιστικά στ' ανηφορικά μονοπάτια της αιματηρής πορείας προς την Ψυχή, από τα έγκατα του Ναού.

Με ψυχικό οδηγό τον Ζορμπά, που τότε δίδαξε με το παράδειγμά

"Σήμερα που σαπίζει ο κόσμος και η ατιμία κι ο συμβιβασμός εξευτελίζουν και τις πιο γενναίες ψυχές, μια μονάχα ταχτική είναι πραχτική και συμφέρει: Να 'σαι ανένδοτος!"

του πώς ν' αγαπάει τη Ζωή και πώς ν' αψηφάει το θάνατο, έκαμε πράξη το παράγγελμά του; "Φτάσε, εκεί που δεν μπορείς..."

Κι έφτασε και πέρα κι από 'κει που δεν μπορούσε. Άγγιξε τις αχτίδες του Άκτιστου Φωτός και δεν κάπκε. Δεν τις άγγιξε με σεμνότυφη συντριβή μα με ταπεινή έπαρση. Δικαίωμα που δίνει ο νους

σ' αυτούς που μέσα στ' άξια χέρια τους πιάνουνε πυρωμένο σίδερο τη Ζωή και τη φέρνουν στα μέτρα τους όπως ο Ζορμπάς και με τα ηρωϊκά τους πόδια ξυπόλυτα πάνω στις κοφτερές πέτρες της αμφισβήτησης, της απόρριψης, του κουρνιαχτού και της λάσπης, βαδίζουνε ακατάπαυστα επιτελώντας το ανώτατο χρέος: μέσα απ' την ηθική της Αλήθειας, που υπηρετεί την ωραιότητα να μετουσιώνουν με αλχημικό τρόπο την ύλη σε πνέμα, όπως "ο φτωχούλης του Θεού". Ο Ζορμπάς της Τέχνης, μπορεί να καταταχτεί σαν φιγούρα στην πινακοθήκη των Αγίων Αλητών. Ενώ ο Ζορμπάς της Ζωής είναι η προσωπογραφία της σοβαρότητας, της αξιοπρέπειας και του σεβασμού του επιούσιου μόχθου.

Στον "Βραχόκηπο" του χρέους, ο Καζαντζάκης συνέλαβε το όραμά του και μ' αυτό ρύθμισε τον στοχασμό του και την πράξη.

Ο "Τελευταίος Πειρασμός" είναι ένας ύμνος στη θυσία, με την έννοια ότι αυτή υπηρετεί το καθήκον κάποιου προορισμού. Στο κορύφωμα μιας αποστολής. Ο "Χριστός Ξανασταυρώνεται" συμβολίζει και αποδίδει την πικρή μοίρα του "ανθρώπου", του τέλειου ηθικού σκεύους, που δεν μπορεί να επικρατήσει πάνω στις δυνάμεις της αχρειότητας και γίνεται το αδιάκοπο θύμα τους. Ο "Καπετάν Μιχάλης", αποτελεί μια σταθερή ευκαιρία κι ένα καθαυτό μέσον για την ενατένιση ενός σκοπού που δίνει νόημα στη ζωή, ικανό πιθα-

νώς ν' αναπληρώσει μια χαμένη ελπίδα.

Η "Αναφορά στον Γκρέκο", είναι ένας επαναπροσδιορισμός του ανθρώπου στη βάση της αξιοσύνης του να σημαδεύει την πορεία του ανάμεσα στα πάθη και στις ιδέες, σε μια γραμμή καμωμένη από στάλες αίμα, ως τη μόνη αναγνωρίσιμη αξία: τον αγώνα ν' ανέβει και να φτάσει στην κορφή του Γολγοθά, να σταυρωθεί, ν' αναστηθεί, να σώσει την ψυχή του. Ξέροντας πως η Σταύρωση, είναι ο μόνος δρόμος για την Ανάσταση.

Τι να πρωτοδιαλέξει κανείς και τι ν' αφήσει, όταν σε όλα ανεξαιρέτως τα έργα του, από τα περισσότερο γνωστά μέχρι τα λιγότερο γνωστά, από την κορυφαία του "ΑΣΚΗΤΙΚΗ" (που αποτελεί ένα εγχειρίδιο ζωής και αυτογνωσίας) μέχρι τα "Ταξιδιωτικά" του, αντιμετωπίζει με το ίδιο σέβας τις οριζόντιες και τις κάθετες σχέσεις: τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και τις σχέσεις των ανθρώπων με το Θείο. Βαθύτατα θρησκευόμενος, με την ευρύτητα της λευτεριάς του πνεύματος, άναβε καθημερινά το καντήλι της προσευχής του, με τη μυστική του φλόγα:

"Να σώσουμε τον Θεό που κινδυνεύει"

Υπήρξε σύμφυτος με τις αρχές και τις αξίες του περιβάλλοντός του (γονιών και καταγωγής):

"Ο πατέρας μου ο Μιχάλης, αμίλητος, βαρύσκωτος, αβάσταχος. Η μάνα μου, η Μαρία, μια άγια γυναίκα, που δεν γέλασε ποτέ της, μονάχα κοίταζε τους ανθρώπους με υπομονή και καλοσύνη χαμογελώντας...".

Ταξίδεψε στην επίγεια διάσταση, προεκτείνοντας με τη σαΐτα του λόγου του μια ακτίδα του θεϊκού φωτός στα μάτια όλων.

Δείγμα κρητικής λεβεντιάς, ενάντιος σε κάθε φοβία, απόλυτα πειθαρχημένο πνεύμα στην εγκράτεια, με στεγνή, δυνατή σάρκα για να μην πλαδαρεύει ούτε στιγμή ζωτικού χρόνου, ξεχώρισε απ' το σωρό όχι από εγωισμό μα από αληθινή ανάγκη να πετάξει, νοιώθο-

ντας το σύμπαν να τον ακολουθάει σα σώμα.

"Σήμερα που σαπίζει ο κόσμος και η ατιμία κι ο συμβιβασμός εξευτελίζουν και τις πιο γενναίες ψυχές, μια μονάχα ταχτική είναι πρακτική και συμφέρει: Να 'σαι ανένδοτος!"

Κι αυτό υπήρξε πάντα, ανένδοτος ως και στο θάνατό του, που δεν ήταν θάνατος αλλά... ανύψωση.

Στον Βαθμό του Δασκάλου

"Όρθιος όπως έζησε, παράδωσε την ψυχή του, σαν το βασιλιά που αφού γλέντησε στο μεγάλο τραπέζι, σηκώθηκε, άνοιξε την πόρτα και χωρίς να στραφεί πίσω, διάβηκε το κατώφλι".

Από την ώρα που ο Χριστός πόνεσε, ο πόνος άγιασε και νικήθηκε ο θάνατος.

Σταυρωμένος κι ο ίδιος, στην αιωνιότητα των λογισμών του και του αέρα της Κρήτης, σα στερνή ξομολόγηση στου καθένα τ' αυτί ψιθυρίζει: "Τέλειωσα το μεροκάματό μου και φεύγω. Δεν φεύγω γιατί κουράστηκα μα γιατί ο ήλιος βασιλέψε...".

"Νερό..." ήταν η τελευταία του λέξη.

"Πότε θα ξεδιψάσεις φλεγόμενη καρδιά μου..."

"Ανοίξτε, πόρτες και παράθυρα! Φωνάξτε..."

Φεγγάρι, άστρα, δέντρα, νύχτα μαύρη, εσείς που τόσο αγάπησε, ο Καζαντζάκης σας δεν υπάρχει πια!..."

Μη φοβούμενος τίποτα, μη ελπίζοντας τίποτα, όντας ελεύθερος από τα εγκόσμια και ταπεινά, απαλλαγμένος από την αγωνία του Άγνωστου, αφέθηκε στην Απόλυτη Πίστη του να τον ενώσει - ατενίζοντας το Γιούχτα - με 'Κείνον που φορτώνεται όλες τις ελπίδες και τα κλάματα της Γης και τότε λεν: ΘΕΟ. ■

"Παράδοση δεν σημαίνει συντήρηση"

“Η παράδοση περιέχει στοιχεία διαχρονικής αξίας, περιέχει όμως και συνήθειες που φθείρονται στον χρόνο. Η συνήθεια είναι έκφραση της πιο αδύναμης πλευράς του ανθρώπου. Στέκομαι απέναντι σ’αυτό. Δεν έχω βεβαίως καμία δυνατότητα να προχωρήσω σε αντικειμενικό ορισμό της διαχρονικότητας στην παραδοσιακή μουσική, όμως είναι αυτό ακριβώς που ψάχνω όλα αυτά τα χρόνια”. “Η world είναι μία μόδα αλλά οι μόδες δεν είναι απαραίτητα κακές. Κάποιοι θα μείνουν σε αυτές τις μουσικές. Η μουσική του δυτικού κόσμου στο σύνολό της, ενδιαφέρεται πολύ για την προσωπική έκφραση. Σε άλλες μουσικές παραδόσεις, η έγνοια της μουσικής είναι να σε πάει πέρα από τα όρια του εαυτού και του προσώπου σου. Αυτό συναντάται έντονα σε θρησκευτικές μουσικές παραδόσεις. Το δικό μου ενδιαφέρον βρίσκεται σε κάθε είδους μουσική η οποία διασώζει ένα πρωτογενές θρησκευτικό στοιχείο. Μην με παρεξηγήσετε όμως. Έχω μια φυσική απέχθεια απέναντι σε οποιαδήποτε θρησκεία δογματικού τύπου”. Από την συνέντευξη στην “Καθημερινή” της 14 Οκτ. 2007. ■

Ο Ρος Ντέιλι υποδέχεται στο Χουδέτσι Ηρακλείου μαθητές από όλη την Ευρώπη με δασκάλους παραδοσιακής μουσικής από όλο τον κόσμο.